ავთანდილ სილაგაძე

ეკონომიკური დოქტრინების სათავეებთან

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლო
თბილისი 2006

ნაშრომში, ავტორის მიერ ადრე გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებსა და სხვა წყაროებზე დაყრდნობით, გაანალიზებულია ძველი აღმოსავლეთისა (ბაბილონი, ჩინეთი, ინდოეთი) და ანტიკურ ქვეყნებში (ძველი საბერძნეთი, ძველი რომი) ეკონომიკურ შეხედულებათა წარმოშობისა და ევოლუციის პროცესები. იგი განკუთვნილია სტუდენტებისა და ალნიშნული საკითხებით დაინტერესებული მკითხველებისათვის.

ყველა საქმიანი შენიშვნა, სურვილი და წინადადება ავტორის მიერ გათვალისწინებულ იქნება მომავალ მუშაობაში.

რედაქტორი პროფ. მიხეილ ჯიბუტი

რეცენზენტები: პროფ. პარმენ ლემონჯავა,
დოც. ზინაიდა სოხაძე

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2006

© ავთანდილ სილაგაძე

შინაარსი

შესავალი 4

1. ძველი აღმოსავლეთის ეკონომიკური აზრი 5

1.1. ბაბილონი 6

1.2. ჩინეთი 10

1.3. ინდოეთი 17

2. ძველი საბერძნეთი 20

2.1. ქსენოფონტი 23

2.2. პლატონი 27

2.3. არისტოტელე 32

3. ეპიკურიზმი და სტოიციზმი 40

4. ძველი რომი 45

4.1. კატონი 47

4.2. ვარონი და კოლუმელა 49

4.3. ციცერონი და სენეკა 53

4.4. ძმები გრაკქუსების აგრარული მოძრაობის იდეები .. 55

4.5. მონათა აჯანყებებისა და ანტიკური ქრისტიანობის ეკონომიკური იდეები 58

დასკვნა 60

ლიტერატურა 64

შესავალი

კაცობრიობის ისტორიაში მონობაზე დამყარებული საზოგადოებრივი სისტემა ძვ. წ-ით IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე აღმოცენდა და არსებობდა ახ. წელთაღრიცხვის III-V საუკუნეებამდე. იგი ემყარებოდა წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრებას. მონობა პირველად აზიისა და აფრიკის ქვეყნებში წარმოიშვა პირველყოფილი თემური ცხოვრების წესის დაშლის შედეგად და განვითარების უმაღლეს დონეს ძველ საბერძნეთსა და ძველ რომში მიაღწია.

მონობა ექსპლუატაციის უძველესი ფორმაა. კაცობრიობის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, როდესაც ადამიანის მიერ წარმოებული პროდუქტი აღემატებოდა მისი არსებობის შენარჩუნებისათვის საჭირო მოთხოვნილებას, შესაძლებელი გახდა ადამიანთა ერთ ნაწილს თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა სხვისი სამუშაო ძალა. მონათმფლობელურ საზოგადოებაში მონა მოკლებული იყო ადამიანურ უფლებებს, მონათმფლობელის უფლება მონაზე კი შეუზღუდავი იყო. მონების შევსების მნიშვნელოვანი წყარო ომები იყო.

მონათმფლობელური წარმოების წესის აღმოცენებით დამკვიდრდა ახალი წარმოებრივი ურთიერთობანი და წარმოებრივმა ძალებმა განვითარების უფრო მაღალ საფეხურს მიაღწია. ამით შესაძლებელი გახდა შრომის დანაწილების ფართო მასშტაბებით გამოყენება და ნიადაგი მომზადდა ცალკეული ქვეყნების ეკონომიკური აღმავლობისათვის.

მონათმფლობელურ საზოგადოებაში არსებული წინააღმდეგობები აისახა ეკონომიკურ შეხედულებებში. მონურ შრომაზე

დამყარებული საზოგადოების აღმოცენებამ დღის წესრიგში დააყენა ამ საზოგადოების დაცვის ამოცანები.

ამ პერიოდის ეკონომიკური აზრის ძირითადი დამახასიათებელი თავისებურებაა მონათმფლობელური ნატურალური მეურნეობის დაცვა და ამ პოზიციებიდან საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების განხილვა.

1. ძველი აღმოსავლეთის ეკონომიკური აზრი

პირველყოფილი თემური წყობილების დაშლისა და მონათმფლობელური წარმოების წესის აღმოცენების პერიოდში ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ყალიბდებოდა ეკონომიკური შეხედულებანი მწვავე წინააღმდეგობათა პროცესში.

ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში მონათმფლობელური წარმოების წესის არსებითი თავისებურება იყო ის, რომ იგი, ანტიკური მონათმფლობელობისაგან განსხვავებით, მნიშვნელოვანწილად ემყარებოდა მონების ექსპლუატაციას. აქ ხანგრძლივად იარსებებს გლეხურმა თემმა, რომელმაც დიდხანს შეინარჩუნა წამყვანი პოზიციები სოფლად. გარდა ამისა, დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა სახელმწიფოს როლს ეკონომიკურ ცხოვრებაში: სახელმწიფოს ხელმძღვანელობით მიმდინარეობდა საირიგაციო მშენებლობები, ხორციელდებოდა ეკონომიკურ რესურსებზე კონტროლი, ფართოდ განვითარდა სახელმწიფო მიწათმფლობელობა.

ძველი აღმოსავლური საზოგადოების ეკონომიკური ცხოვრება ძირითადად ნატურალური ხასიათისა იყო, თუმცა, საქონლური ურთიერთობანი მაინც განვითარდა, რომელმაც, სა-

ბოლოო ჯამში, განაპირობა ნატურალური მეურნეობის მსხვრევა. განვითარების ასეთი პროცესები თავისებურად აისახა ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების ეკონომიკური აზროვნების ისტორიაშიც.

ეკონომიკური აზრის ჩამოყალიბება ადრეული პერიოდიდან – ტიგროსისა და ევფრატის აუზის ტერიტორიებზე წარმოშობილ სახელმწიფოებსა (დაახლოებით 4 ათასი წლის წინათ) და ეგვიპტეში (3 ათასი წლის წინათ) იწყება. მაგალითად, ჩვენამდე მოღწეულ ეკონომიკურ ძეგლებს შორის ერთ-ერთი უძველესია ეგვიპტეში ძვ. წ-ით XXII საუკუნეში შექმნილი „გერაკლეოპოლის მეფის დარიგებანი თავისი ვაჟის მერიკარისადმი“ [26, 90]. მასში გადმოცემულია რჩევა-დარიგებანი მართვის აპარატის ეფექტურად ფუნქციონირების საკითხებზე. ეშნუნის სამეფოს (ტიგროსისა და ევფრატის აუზში) კანონთა კრებულში (ძვ. წ-ით XX ს.) დაცულია მონათმფლობელური საკუთრება და მონობის აუცილებლობა. ეშნუნის კანონები იწონებს მაღალ ფასებს ძირითად პროდუქტებზე: ზეთზე, პურზე, მარილზე, თაფლზე და სხვ. კანონთა შემდგენლების მიერ გაცვლის საყოველთაო ეკვივალენტად ვერცხლია გამოყენებული და სარგებლის განაკვეთი განსაზღვრულია 20%-ით. აღნიშნული ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს იმდროინდელი საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების შესახებ [18, 57-58].

1.1. ბაბილონი

ბაბილონის მეფის **ჰამურაბის** (ძვ. წ-ით 1792-1750 წწ.) კანონთა კრებული (აღმოჩენილია 1901 წელს, სუზაში, საფრანგეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ) წარმოადგენს

ძველი აღმოსავლეთის ეკონომიკური აზროვნების მწვერვალს. კანონთა კრებული თავისებური რეაქციაა მონათმფლობელური რეჟიმის წინააღმდეგობებზე. იგი შედგება: შესავლის, ძირითადი ნაწილისა (282 მუხლი) და დასკვნისაგან.

ჰამურაბის კანონთა კრებული იცავს კერძო საკუთრების მარადიულობას, ამართლებს მონობას და მონებს ათანაბრებს მონათმფლობელთა ქონებასთან. კანონთა კრებულის მე-16 მუხლით, გათვალისწინებულია გაქცეული მონისა და მისი დამმალავის სიკვდილით დასჯა: „თუ ვინმე დამალავს თავის სახლში სასახლის ან მუშკენუს კუთვნილ გაქცეულ მონას და არ გადასცემს მას ნაგირუს[1] მოთხოვნისთანავე, უნდა დაისაჯოს სიკვდილით“ [3, 28].

გაქცეული მონის მონახვის, დაჭერისა და დაბრუნებისათვის გათვალისწინებული იყო 2 სიკილა[2] ვერცხლი: „თუ ვინმე დაიჭერს მინდორში გაქცეულ მონას ან მძევალს, – აღნიშნულია კანონთა კრებულის მე-17 მუხლში, – მიუყვანს მას მის პატრონს, პატრონმა უნდა მისცეს მას ორი სიკილა ვერცხლი“ [3, 28].

ჰამურაბის კანონების მიხედვით, მონობის ერთ-ერთი წყარო სავალო კაბალა იყო. ვალის გადაუხდელობის შემთხვევაში კრედიტორს უფლება ჰქონდა მონად ემუშავებინა მოვალე ან მისი ოჯახის წევრი. ყურადღებას იპყრობს ჰამურაბის კანონების ის ნაწილი, რომელიც ითვალისწინებს მოვალის სავალო

[1] პირი, რომელიც დაახლოებით იგივე ფუნქციებს ასრულებდა, რასაც სოფლის მამასახლისი.

[2] ბაბილონური ვერცხლის ფულის ერთეული, რომელიც იწონიდა 8 გ 416 მგ.

კაბალისაგან დაცვას სავალო მონობის სამ წლამდე ვადის შემცირებით: „თუ ვინმე, ვისაც ვალი აქვს, გაყიდის ფულში ან მისცემს სავალო კაბალაში თავის ცოლს, თავის შვილს, ან თავის ქალს, ისინი ვალდებული არიან იმსახურონ მათი მყიდველისა თუ კრედიტორის ოჯახში მხოლოდ სამი წელი და მეოთხე წელს მათ თავისუფლება უნდა მიენიჭოთ“ [3, 44].

კანონთა კრებული იცავს მსხვილ მიწათმფლობელებს. როგორც ირკვევა, იმ დროისათვის მიწები იყოფოდა: მეფის, გარეეკონომიკურ იძულებით მომუშავე მიწათმოქმედებზე გადაცემულ და მეფის სამსახურში მყოფ მეომრებზე გადაცემულ მიწებად. კანონთა კრებულში განსაკუთრებული აქცენტირება ამ უკანასკნელებზეა გამახვილებული. კრედიტორი ვერ მიითვისებდა მეომრებზე 6-დან 15 ჰა-მდე გადაცემულ მიწებს. იგი ვერც ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი გახდებოდა. კანონთა კრებულის 29-ე მუხლის მიხედვით, თუკი ტყვედჩავარდნილ მეომარს მიწის ნაკვეთის გამოსასყიდი სახსრები არ ექნებოდა, მაშინ ამ თანხას გაიღებდა თემი ან სასახლე. ასეთი ნაკვეთები მემკვიდრეობით მხოლოდ იმ შემთხვევაში გადაიცემოდა, თუ მეომრის ვაჟიშვილი სამხედრო სამსახურს შეძლებდა, ხოლო თუ მეომრის ვაჟი მცირეწლოვანი იყო, მაშინ დედას უნდა შეესრულებინა მეუღლის ვალდებულებანი.

კანონით, მეფის მოსამსახურეებს შეეძლოთ მიწების შესყიდვა: „ნუთუ შეიძლება მუდმივი მინდვრის წართმევა? გაარჩიე ეს საქმე!“ — იტყობინება მოხელისადმი გაგზავნილი ჰამურაბის ერთ-ერთი წერილი. როგორც კანონთა კრებულიდან ირკვევა, ძველ ბაბილონურ ხანაში, გარდა სახელმწიფო მიწე-

ბისა, ყოფილა სატაძრო და სათემო მიწები, რომელთა შესახებაც მასში, სამწუხაროდ, ძალზე მკრთალადაა მინიშნებული.

ჰამურაბის კანონები იწონებს მიწის იჯარით დამუშავების წესს და განსაზღვრავს იჯარის ქირის რაოდენობას — ბაღების დამუშავებისას — მოსავლის 2/3-ით, ხოლო სახნავ-სათესისა და ყამირის გატეხვისას — 1/3-ით (65-ე მუხლი). ამასთან, თუკი მებაღის მიზეზით შემცირდებოდა მოსავლიანობა, იგი, მესაკუთრისათვის სტაბილური შემოსავლის უზრუნველყოფის მიზნით, მაინც ვალდებული იყო გადაეხადა დაწესებული იჯარის ქირა. კანონთა კრებულის 48-ე მუხლის თანახმად კი, მოვალე გადასახადისაგან თავისუფლდებოდა, თუკი ნაკვეთის მოუსავლიანობას სტიქიური უბედურება განაპირობებდა: „თუ ვინმეს ექნება პროცენტიანი ვალი, ხოლო რამანი წალეკავს მის მინდორს, ან წყალდიდობა წაიღებს მოსავალს, ანდა გვალვის გამო მინდორში პური არ გაიზრდება, მაშინ იგი ვალდებული არ არის დაუბრუნოს ამ წელს პური მევალეს და ჩარეცხს თავის სათიბებს, იგი ვალდებული არაა მისცეს ამ წლის პროცენტი“ [3, 35].

შუამდინარეთში არსებული ბუნებრივი გარემოს პირობებში, მორწყვის გარეშე, მიწა შემოსავალს ფაქტობრივად ვერ უზრუნველყოფდა. წყლისა და სარწყავი სისტემის მსხვილ მესაკუთრეს მეფე წარმოადგენდა, თემი კი ვალდებული იყო მისთვის გადაეხადა გადასახადი წყლის სარგებლობისათვის. გარდა ამისა, თემის წევრს მონაწილეობა უნდა მიეღო სარწყავი სისტემისა და საირიგაციო ნაგებობების მშენებლობაში, ე.ი. მას ორმხრივი ვალდებულება ეკისრებოდა თემისა და მეფის

წინაშე. ეს კი ძველი ბაბილონური ეპოქის დამახასიათებელი თავისებურება იყო, რომელიც აისახა ჰამურაბის კანონთა კრებულში.

ჰამურაბის კანონებით, ნებადართულია დაქირავებული შრომის გამოყენება, დაწესებულია მუშახელის ფულადი ანაზღაურების ნორმა. იმ პერიოდში დაქირავებულ მუშაკს წელიწადში (სამუშაო დღეების რაოდენობა თვეში დაახლოებით 20 დღეს შეადგენდა) 6-7 სიკილა ვერცხლს უხდიდნენ, კანონების მიხედვით კი იგი 10-11-მდე უნდა გადიდებულიყო.

კანონთა კოდექსის მიხედვით, ვაჭრობა (მათ შორის მონებით) ნორმალურ მოვლენადაა აღიარებული. ბაბილონის ბაზარი იმ პერიოდში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ვაჭრობის ცენტრს წარმოადგენდა, სადაც ღირებულების საზომად ძირითადად ვერცხლი გამოიყენებოდა. კანონებით სესხის 20%-იანი განაკვეთია დადგენილი, რაც ბრუნვაში მყოფი ვერცხლის დიდი რაოდენობით არსებობაზე მიუთითებს.

ამრიგად, ბაბილონის მეფის ჰამურაბის კანონთა კრებული ადასტურებს მონათმფლობელური წარმოებითი ურთიერთობების ფართოდ განვითარებას და იმასაც, რომ ფეხს იკიდებდა საქონლურ-ფულადი ურთიერთობანი, რომელიც განაპირობებდა მონათმფლობელური ნატურალური მეურნეობის რღვევას. ამ პროცესის შეჩერება კი ჰამურაბის რეფორმებს აღარ შეეძლო.

1.2. ჩინეთი

ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში ეკონომიკურმა აზროვნებამ განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს ჩინეთში მიაღწია. აქ

ჩვ. წ-ით I ათასწლეულში, უკვე მატერიალური და სულიერი კულტურის განვითარება მაღალ დონეზე იყო: აწარმოებდნენ ფაიფურს, დენთს, იყენებდნენ ქაღალდს, რკინის იარაღს, განვითარდა მეაბრეშუმეობა, საქონლურ-ფულადი ურთიერთობანი და სხვ. ამ პროცესებმა მნიშვნელოვანი ზემოქმედება მოახდინა ჩინური ეკონომიკური აზრის განვითარებაზე. შემთხვევითი როდია, რომ ჩინეთი ბევრი ეკონომიკური იდეის სამშობლოდაც მოიხსენიება.

ძვ. წ-ით IV-III საუკუნეებში ძველ ჩინეთში ჩამოყალიბებული ეკონომიკური აზრის ცალკეულ სკოლებს შორის გამოირჩეოდა **კონფუციანელობა**. მისი იდეოლოგიური ფუძემდებელია **კონფუცი** ანუ **კუნცზი** (დაახლ. ძვ. წ-ით 551-479 წწ.). კონფუციმ, რომელიც დიდებულთა წრეს ეკუთვნოდა, თავისი მოძღვრებანი გადმოსცა საუბრების სახით, რომლებიც მისი მოწაფეების მიერ ჩაწერილი და გადმოცემულ იქნა კრებულის „ლუნ-იუის“ („საუბრები და მსჯელობანი“) სახით.

კონფუცი, ერთი მხრივ, იცავდა საზოგადოების პრივილეგირებული ფენების ინტერესებს, მეორე მხრივ, პროპაგანდას უწევდა ძველი, პატრიარქალურ-თემური ურთიერთობების აღდგენას. იგი წინააღმდეგი არ იყო მონობისა და მოითხოვდა, ყოველ ადამიანს საზოგადოებაში თავისი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა: „ხელმწიფე ჩელმწიფედ უნდა იყოს, ქვეშევრდომი – ქვეშევრდომად, მამა – მამად, შვილი – შვილად“.

კონფუცი იცავდა მონათმფლობელურ სისტემას და პირველად განავითარა ჩინეთში „ბუნებრივი უფლების“ თეორია, რომლის თანახმადაც ღმერთი სამყაროს მხოლოდ შემქმნელია,

მაგრამ იგი არ ერევა საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენებში, რომლებიც სამოქალაქო კანონებითაა დაცული. იგი სრულიად ბუნებრივად თვლიდა საზოგადოებაში ადამიანთა დაყოფას გონებრივი და ფიზიკური შრომის მუშაკებად და ამას იგი ღმერთისა და ბუნების დაწესებულად აცხადებდა.

კონფუცი მოითხოვდა ზომიერების დაცვას მოხმარებაში და წინააღმდეგი იყო სიმდიდრის იმ რაოდენობით დაგროვებისა, რომელსაც ხალხისათვის ზიანი მოჰქონდა. იგი მოითხოვდა სიმდიდრის თანაბრად განაწილებას და განასხვავებდა კოლექტიურსა და კერძო საკუთრებებს. მართალია, მან კერძო საკუთრებასთან დააკავშირა ქვეყნის წინააღმდეგობანი, მაგრამ საბოლოოდ მაინც მას მიანიჭა უპირატესობა.

კონფუცი იყო ძველი ჩინეთის გარდამავალი პერიოდის თვალსაჩინო ფიგურა, რომლის წინააღმდეგობრივ შეხედულებებზე ღრმა კვალი დაამჩნია აქ მიმდინარე თემური წყობილების დაშლამ და მონათმფლობელური სისტემის აღმოცენებამ.

კონფუცის შეხედულებებმა შემდგომში თავისებური გავლენა მოახდინა ძველი ჩინური ეკონომიკური აზრის კიდევ ერთი წარმომადგენლის მენ-ძის (ძვ. წ-ით 372-289 წწ.) იდეებზე. მენ-ძიმ განავითარა კონფუცის შეხედულებანი და წამოაყენა რიგი ახალი იდეები. იგი მომხრე იყო შრომის საზოგადოებრივი დანაწილებისა და ამართლებდა საზოგადოების კლასებად დაყოფას გონებრივი და ფიზიკური შრომის მიხედვით და ამაში ხედავდა „თანასწორუფლებიანობის საყოველთაო კანონს“. მენ-ძი ხელმწიფეზე წინ ხალხს აყენებდა [18, 297] და მოითხოვდა მძიმე გადასახადების შემცირებას და თუკი გადასახა-

დები ხალხს აშიმშილებდა, მაშინ სახელმწიფოს იგი მკვლელთან გათანაბრებდა. მენ-ძი აღწერს ადამიანთა ერთი ნაწილის გამდიდრების პროცესს და მას უპირისპირებს მძიმე ხვედრის მქონე ხალხის ფართო მასებს. მისი აზრით, მდიდრებსა და წარჩინებულებს „სამზარეულო ავსებული აქვთ მსუქანი ხორცით, ხოლო თავლაში მსუქანი ცხენები უბიათ, ხალხი კი წელშია გაწყვეტილი და მინდვრებში შიმშილით დახოცილთა გვამები ყრია“ [31, 27].

უნდა აღინიშნოს, რომ მენ-ძის ჯერ კიდევ არ ჰქონდა სრულყოფილი წარმოდგენა ჩინეთის საზოგადოების სტრუქტურის შესახებ. მაგალითად, მან უარყო მეწარმეთა ფენის არსებობა, ამასთან, ვაჭართა ფენა გაყო ორად — შიგა და საგარეო ვაჭრობის წარმმართველებად. მისი აზრით, განგებამ უბრალო ადამიანებს არგუნა გაბატონებული ფენების რჩენა და ამ ამოცანის შესრულებისათვის მოითხოვა ძველი სათემო წარმოების აღორძინება. აქედან გამომდინარე, მისი აგრარული პროექტით მიწის ერთი ნაწილი გლეხობას ერთობლივად უნდა დაეშუშავებინა და მისგან მიღებული მოსავალი უნდა გადაეცათ სახელმწიფო მოხელეებისათვის. იგი კანონზომიერად თვლიდა ხალხთა განსაკუთრებული ფენების არსებობას, რომელნიც მხოლოდ სახელმწიფოს მართვით იქნებოდნენ დაკავებულნი. მენ-ძის შეხედულებებში გარკვეული წინააღმდეგობაა. მაგალითად, იგი მომხრეა შრომის ფართო დანაწილებისა, მაგრამ, ერთი მხრივ, შეუთავსებლად აცხადებს მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის არსებობას, მეორე მხრივ კი, იბრძვის მიწათმოქმედებსა და ხელოსნებს შორის საქონელგაცვლის განვითარებისათვის.

მენ-ძის ეკონომიკური შეხედულებებისათვის დამახასიათებელია თემური ილუზიები. იგი, ერთი მხრივ, იცავდა თემსა და მონათმფლობელობისაგან დაზარალებული გლეხობის ეკონომიკურ ინტერესებს და, მეორე მხრივ, მისთვის უცხოა სახელმწიფოს ძალადობის კულტი. აქედან გამომდინარე, იგი გლეხობის ექსპლუატაციის შემცირებაში განსაკუთრებულ როლს მონათმფლობელურ სახელმწიფოს ანიჭებდა. მისი აზრით, სახელმწიფომ გადასახადების ამოღებისას ზომიერება უნდა გამოავლინოს, რათა ხელი არ შეუშალოს მიწათმოქმედს საკუთარი მიწის ნაკვეთის დამუშავებაში.

ამრიგად, ადრეული პერიოდის კონფუციანელთათვის მეტად დამახასიათებელია კონსერვატიული წინააღმდეგობრივი შეხედულებანი, რაც ამ სკოლის მიმდევრებისა და, კერძოდ, მენძის თეორიულ მსჯელობებშიც მკაფიოდ გამოვლინდა.

ძველი ჩინური საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია უცნობ ავტორთა მიერ დაწერილ ტრაქტატს „გუან-ძი“ (ძვ. წ-ით IV-III სს.), რომელშიც განხილულია იმ პერიოდის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების, განსაკუთრებით კი — **სახელმწიფოს მიერ საბაზრო პროცესების მართვის საკითხები.** „ბაზარი, — ხაზგასმულია „გუან-ძი“-ში, — ეს ისაა, რომლის მიხედვითაც იგებენ წესრიგსა და უწესრიგობას (მეურნეობის მდგომარეობას)“. თუკი მმართველი „თავის ხელში იჭერს პურის, ფულისა და მეტალთა რეგულირებისათვის შესაძლებლობებს, მაშინ მთელი ქვეყანა შეიძლება იყოს მყარ მდგომარეობაში“ [28, 10].

„გუან-ძი“ საზოგადოებრიობის განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში ძვ. წ-ით I საუკუნეში მოექცა, როდესაც ჩინეთი აგრარულად განვითარებული ქვეყანა იყო. ტრაქტატში უხვადაა გამოყენებული სტატისტიკური მასალები. შეიძლება ითქვას, რომ ამ მხრივ „გუან-ძი“ ერთ-ერთი პირველი სტატისტიკური ძეგლია მსოფლიო ეკონომიკურ ლიტერატურაში. მკვლევარ ვ.მ. შტეინის აზრით, სტატისტიკური მასალების ანალიზით ბევრი მნიშვნელოვანი მოვლენის მეცნიერულად გადაწყვეტაა შესაძლებელი, ფასი ისეთი საბაზრო რეგულატორია, რომლის მეშვეობითაც შესაძლებელია მიწათმოქმედებისა და სარეწების თანაფარდობაზე ზემოქმედება, ხოლო ფასების სიმყარე – ქვეყნის სამეურნეო კეთილდღეობის მნიშვნელოვანი წყაროა [28, 184-185].

ტრაქტატის ავტორთა აზრით, ქვეყანაში პურის შემოტანა ოქროს არასასურველ გაზიდვას განაპირობებს და საჭიროა ეკონომიკაში სახელმწიფოს აქტიური ჩარევა, სტაბილური ფასების დაწესება, მარცვლეულის მარაგის შექმნა, მშრომელთა ფართო მასების გადასახადთა შემცირება და სხვ. ტრაქტატიდან ირკვევა, რომ იმ პერიოდის ჩინეთში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული პირდაპირი გადასახადები, რომელსაც „გუან-ძის“ ავტორები გმობენ და მოითხოვენ მისი არაპირდაპირი გადასახადებით შეცვლას. ისინი ხაზინის შემოსავლის ზრდის კარგ საშუალებად თვლიან გადასახადების გადიდებას: მარილზე, რკინის ნაწარმის გამოყენებაზე და სხვ. ტრაქტატში გაანალიზებულია მარცვლეული საქონლური წარმოების პირობებში ფულადი მეურნეობის ფუნქციონირების ზოგიერთი კანონზომი-

ერებანი. მაგალითად, დადგენილია, რომ საქონელთა ფასების ზრდა განაპირობებს ფულის გაუფასურებას.

ტრაქტატში დახასიათებულია მეცნიერთა, გლეხთა, ვაჭართა და მეწარმეთა ფენები. გარკვეული სიმპათიითაა მოხსენიებული გლეხობა — აღწერილია მათი მძიმე და ნაყოფიერი შრომითი საქმიანობა. მეწარმეებს აკისრიათ სამუშაოთა განმანაწილებლის ფუნქცია. მართალია, „გუან-ძი“ ვაჭართა და მევახშეთა წინააღმდეგი არაა, მაგრამ მათ ნაკლები სიმპათიით მოიხსენიებს, მოითხოვს მათი უფლებების შეზღუდვას და მათი ექსპლუატაციისაგან გლეხობის დაცვას.

„გუან-ძის“ ავტორები ქვეყნის წინსვლის უპირველეს პირობად მიწათმოქმედების, როგორც სახალხო მეურნეობის ძირითადი საფუძვლის, განვითარებას თვლიან, რომლის წახალისებაზეც დამოკიდებულიაო ქვეყნის მატერიალური სიმდიდრის ზრდა. მართალია, ტრაქტატის ავტორები მრეწველობას მეორეხარისხოვან როლს ანიჭებენ, მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ მისი განვითარების კატეგორიული მოწინააღმდეგენიც არ არიან.

ტრაქტატის ავტორების აგრარული პროექტი ითვალისწინებს მიწების თანაბარი რაოდენობით დაბეგვრას მათი სარგებლიანობის მიხედვით. განასხვავებენ მიწების სხვადასხვა კატეგორიას: ერთი ნაწილი იძლევა ფართობის 1%-ის ნაყოფიერად გამოყენების შესაძლებლობას, მეორე — 1/10-ის, მესამე კი — 1/5 ნაწილისას [28, 27]. გამომდინარე იქიდან, რომ ყოველი თანაბარი მოცულობის ფართობი თანაბარზომიერ ნაყოფიერებას ვერ უზრუნველყოფდა, „გუან-ძის“ ავტორებმა შემოიღეს დასაბეგრი ნორმის კოეფიციენტის მაჩვენებელი, რომელშიც

გათვალისწინებული იყო მიწის ნაკვეთების ბუნებრივი პირობების ერთობლიობა.

ამრიგად, უცნობ ავტორთა მიერ შედგენილმა ტრაქტატმა — „გუან-ძიმ“, მეტად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ძველი ჩინეთის (და არა მარტო მისი) ეკონომიკური აზრის ჩამოყალიბებაში, რომელშიაც აისახა ჩინური საზოგადოების ეკონომიკური წინააღმდეგობების მთელი რიგი მნიშვნელოვანი საკითხები.

ძველი ჩინეთის ეპოქაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დაოსიზმს, რომლის დამაარსებლად თვზულება „დაო დე-ძინის“ (ანუ „წიგნი გზისა და სათნოებისა“) [7] ავტორი ლაო-ძი (VI ს. ძვ. წ-ით) ითვლება. ლაო-ძი მსოფლიო ფილოსოფიური აზროვნების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფიგურადაა მიჩნეული. იგი გმობს სიმდიდრეს, ფუფუნებას, დიდგვაროვნებას და ილაშქრებს მმართველთა სისასტიკის, ძალადობისა და ომების წინააღმდეგ. ლაო-ძის სოციალურ იდეალს პირველყოფილი თემი წარმოადგენს და ქადაგებს, რომ, მიუხედავად დამკვიდრებული უსამართლობისა, ადამიანი ბედს უნდა ემორჩილებოდეს, იყოს უმოქმედო და მორჩილად გაჰყვეს ცხოვრების დინებას.

1.3. ინდოეთი

ინდოეთის სახელმწიფოს I ათასწლეულის დასაწყისის საზოგადოების გარკვეულწილად დამახასიათებელია კანონთა კოდექსი „მანუს კანონების“ სახით. მასში ჩამოყალიბებულია ძველი ინდოეთის საზოგადოების სოციალური სტრუქტურის თავისებურებანი.

მანუს კანონებში საზოგადოების კასტებად დაყოფა ჩვეულებრივ მოვლენადაა აღიარებული. კანონების მიხედვით, უზენა-

ესმა ღმერთმა ბრაჰმამ თავისი სხეულის ნაწილებისაგან სხვადასხვა კასტა გააჩინა. მასში დასახელებულია **ოთხი კატეგორიის კასტა — ბრაჰმანი, ქშატრი, ვაიში, შუდრა** და განსაზღვრულია საზოგადოებაში თითოეულის ფუნქცია.

ბრაჰმანებს მინიჭებული აქვთ უზენაესი ხელისუფლება და შემთხვევით როდია, რომ მათ, ძველ ინდურ ლიტერატურაში ხშირად ღმერთებსაც უწოდებენ. შემდეგ საფეხურზეა ქშატრიების კასტა, რომელთაც ქვეყნის დაცვა ევალებოდათ. ვაიშების კასტა თავისუფალი კლასის მშრომელი მოსახლეობაა, რომლებიც მისდევდნენ მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. მეოთხე კასტის — შუდრას ფუნქციები გატოლებულია საკუთრებამოკლებულ მონებთან. კანონით, ყველაზე მაღლა დგანან ბრაჰმანები და ვაიშები. ისინი ერთიანი ფრონტით უპირისპირდებიან შუდრების კასტას, რომელთა მთავარი მოვალეობა მხოლოდ და მხოლოდ ფიზიკური შრომა და წინა სამი კასტის სამსახურია.

ძველი ინდოეთის მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ძეგლს მიეკუთვნება ცნობილი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის კაუტელიას ნაწარმოები „არტჰაშასტრა“ [15] (ტრაქტატი სახელმწიფოს პოლიტიკისა და მართვის შესახებ — IV-III სს. ძვ. წ-ით). ტრაქტატი 15 თავისაგან შედგება: პირველში განხილულია მეფის ცხოვრების წესი, მეორე ეძღვნება სხვადასხვა დონის სახელმწიფო მოღვაწეთა საქმიანობას, III და IV თავებში მოცემულია სასამართლოს, შემდეგ თავებში კი — საგარეო პოლიტიკის, ჯარის ორგანიზაციისა და სხვა საკითხები.

ტრაქტატში ნაჩვენებია სახელმწიფოს როლი ძველი ინდოეთის სამეურნეო ცხოვრებაში. მასში დაცულია საზოგადოების კასტებად დაყოფის სისტემა, მაგრამ მოსალოდნელი სახალხო აჯანყების შიშით ავტორი მოითხოვს მონებისადმი არაერთგვაროვან დამოკიდებულებას. კერძოდ, კაუტილიას აზრით, მონებს უნდა ჰქონოდათ მცირე ქონებისა და ოჯახის შექმნის უფლება.

ტრაქტატში განსაკუთრებული ყურადღება გამახვილებულია სოფლის მეურნეობის, კერძოდ, მიწათმოქმედების, როგორც მატერიალური დოვლათის წარმოების სფეროზე.

კაუტილიას შესაძლებლად მიაჩნია მიწის ნაკვეთების გლეხობაზე გადაცემა პირად საკუთრებაში, თუკი ისინი გარკვეულ გადასახადებს გადაიხდიდნენ, ხოლო ის, ვინც არ დაამუშავებდა მიწის ნაკვეთს, მასზე უფლებას კარგავდა. მანამდე კი მიწათმფლობელი მიწის ნაკვეთის დაუმუშავებლობისათვის 12 მონეტა (პანა) ჯარიმას იხდიდა.

„არტჰაშასტრას“ ავტორი სამეურნეო ცხოვრებაში სახელმწიფოს აქტიური ჩარევის მომხრეა. კაუტილიას აზრით, მეფეს უნდა ეხელმძღვანელა: მეზობელი ტერიტორიების დაპყრობისათვის, საირიგაციო სისტემის მშენებლობისათვის, მიწათმოქმედების, მესაქონლეობის, მებაღეობის განვითარების წახალისებისათვის და სხვ.

„არტჰაშასტრაში“ მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა ფინანსურ პრობლემებს. კაუტილიას აზრით, ფინანსური უწყების ხელმძღვანელი უნდა იყოს შემოსავალთა მთავარი შემგროვებელიც [15, 64]. სახელმწიფო ბიუჯეტის შემოსავლებში დასა-

ხელებულია: სახელმწიფო მეურნეობიდან შემოსავლები, ფულადი გადასახადები და სხვ. სახელმწიფო ბიუჯეტის გასავლის სქემაში კი ჩამოთვლილია მრეწველობაზე, ვაჭრობასა და სხვ. განვითარებაზე გაწეული ხარჯები. კაუტილია დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა სახელმწიფო ხაზინაში განძის დაგროვებას და მოითხოვდა საერთოდ მკაცრი კონტროლის დაწესებას სახელმწიფოს შემოსავალ-გასავლის აღრიცხვიანობაზე.

ტრაქტატში საუბარია ვაჭრობის მნიშვნელოვანი როლისა და მასში მეფის მონაწილეობის შესახებ. მანამდე კი მეფეს უნდა შეესწავლა ბაზარზე არსებული კონიუნქტურა. მოგების მიღების მიზნით გათვალისწინებულია მეფის საქონელთა ექსპორტი. კაუტილია ურჩევდა მეფეებს მიეღოთ სათანადო ღონისძიებები ბაზარზე მტკიცე ფასების დასაწესებლად. ნაშრომში საქონელთა ფასების განსაზღვრის საფუძველია ნამუშევარი დღეების რაოდენობა. ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ ძველ ინდურ ლიტერატურაში სულ უფრო სუსტდებოდა ნატურალური მეურნეობის ურთიერთობათა კვლევა და ფეხს იკიდებდა საქონლურ-ფულადი ურთიერთობისათვის დამახასიათებელი პრობლემების ანალიზი.

2. ძველი საბერძნეთი

ანტიკური[1] სამყაროს ეკონომიკური აზრის შესწავლას უდიდესი შემეცნებითი ფასეულობა გააჩნია, რამდენადაც მასში სა-

[1] ანტიკურ საზოგადოებაში, ჩვეულებრივ, ნაგულისხმევია ბერძენთა და რომაელთა საზოგადოება. „ანტიკური“ (ლათ. **antique**, გერმ. **antik**, ფრანგ. **antique**) ნიშნავს ძველს, ძველთაძველს.

კმაოდ ღრმადაა გაანალიზებული იმდროინდელი საზოგადოების განვითარების გარკვეული კანონზომიერებანი.

ეკონომიკურმა აზრმა განვითარების განსაკუთრებულ დონეს მიაღწია ძველი საბერძნეთისა და რომის მოაზროვნეთა შრომებში, რაც ამ ქვეყნებში მონათმფლობელური წარმოების წესის განვითარების მაღალმა დონემ განაპირობა. ამ პერიოდის ეკონომიკური აზრი, უპირველეს ყოვლისა, მონათმფლობელური საზოგადოების ჩარჩოებითაა შემოსაზღვრული. ცნობილია ისიც, რომ მონათმფლობელური წარმოება ნატურალური ხასიათისა იყო, მაგრამ როდესაც აქ საქონლურ-ფულადმა ურთიერთობებმა საგრძნობ განვითარებას მიაღწია, შეუძლებელი იყო მას იმდროინდელი ეკონომიკური აზრის ჩამოყალიბებაზე თავისებური ზეგავლენა არ მოეხდინა.

ბერძენი მოაზროვნეები ეკონომიკას განიხილავდნენ, როგორც ცხოვრების გარკვეულ ასპექტს ოჯახურ მეურნეობასა და ქალაქ-სახელმწიფოში. ამიტომ **მათ არ შეუქმნიათ სპეციალური ეკონომიკური მოძღვრება,** მაგრამ ადამიანის ქმედებასთან დაკავშირებული მოვლენების კვლევა დაედო წანამძღვრად სახალხო მეურნეობის შესახებ მოძღვრების შექმნას. ამ მოძღვრების (პოლისის ფარგლებში) რეალიზაციის პირობებში განიხილებოდა საკუთრების, ფულის, ვაჭრობისა და სხვა საკითხები. ისინი მოიცავდნენ სფეროს, რომელსაც დღეს ჩვენ გარკვეულწილად მეურნეობის ორგანიზაციას ვუწოდებთ. შესაბამისად იმისა, რომ დღეს დასავლეთის ქვეყნებში გაბატონებული შეხედულებანი წარმოიშვა ძველ საბერძნეთში არსებულ შეხედულებათა მიმართ გარკვეული დაპირისპირების საფუძ-

ველზე, თანამედროვე შეხედულებათა უკეთ გაგების მიზნით, საჭიროა ძველი საბერძნეთის აზროვნების ევოლუციის განხილვა ამ მიმართულებით.

ძველ საბერძნეთში ეკონომიკური აზრის განვითარების მაღალი დონე ჯერ კიდევ ადრეულ პერიოდში მჭიდრო კავშირშია მონათმფლობელური წარმოების წესის განვითარებასა და კრიზისთან. ძველი ბერძნული ეკონომიკური აზრი თავისებური და საკმაოდ მომწიფებული იყო ეკონომიკური პოლიტიკისა და სოციალური რეფორმების პროექტებზე მსჯელობისას. თუმცა, აღნიშნული პროექტები მონათმფლობელური წარმოების წესის კრიზისის პერიოდში სათანადოდ ვერ პასუხობდა დღის წესრიგში დასმულ საკითხებს, რამდენადაც ისინი ძირითადად მონათმფლობელური წარმოებითი ურთიერთობების ჩარჩოებში იყვნენ მოქცეულნი.

ბერძენი მოაზროვნეების შეხედულებებში საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების კვლევას მეორეხარისხოვანი როლი მიენიჭა და ისინი განიხილებოდნენ ნატურალური მეურნეობის პოზიციებიდან. თუმცა, არ შეიძლება იმის დავიწყებაც, რომ ბერძენმა მოაზროვნეებმა შესამჩნევ წარმატებებს მიაღწიეს ეკონომიკის ისეთ საკითხთა კვლევაში, როგორიცაა: შრომის დანაწილების უპირატესობანი, ფულის წარმოშობა და ფუნქციები, საქონელთა სამომხმარებლო და საცვლელი ღირებულების განსხვავება და სხვ.

ძველმა ბერძნულმა ეკონომიკურმა აზრმა განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია ძვ. წ-ით V-IV საუკუნეებში ქსენოფონტის, პლატონისა და არისტოტელეს შეხედულებებში.

2.1. ქსენოფონტი

ქსენოფონტი (დაახლ. ძვ. წ-ით 431-354 წწ.) იყო ძველი ბერძნული ეკონომიკური აზრის წარმომადგენელი, ისტორიკოსი, ფილოსოფოსი, მონათმფლობელთა იდეოლოგი და ცნობილი სოკრატეს მოწაფე. იგი, როგორც მხედართმთავარი, მონაწილეობდა მრავალ ომში (მაგალითად, პელოპონესის ომში — ძვ. წ-ით 431-404 წწ.) და გახდა მსხვილი მიწათმფლობელი. იგი წარმოშობით არისტოკრატთა წრეს მიეკუთვნებოდა და პოლიტიკური შეხედულებებით მონათმფლობელური დემოკრატიის მოწინააღმდეგეა. მისი ნაწარმოებებია: „საბერძნეთის ისტორია“, „კიროპედია“, „მოგონებანი სოკრატეს შესახებ“, „ოიკონომიკოს“, „დომოსტროი“, „ქ.ათენის შემოსავალი“ და სხვ.

ქსენოფონტი, როგორც მონათმფლობელური მეურნეობის იდეოლოგი, რჩევებს იძლევა მეურნეობის ეფექტიანად მართვის საკითხებშიც. კერძოდ, მის ერთ-ერთ მთავარ ეკონომიკურ ნაშრომში „დომოსტროი“ მიუთითებს, რომ მეურნეობის მოგებიანად წარმართვისათვის აუცილებელია მისი სწორად მართვა, სხვა შემთხვევაში მეურნეობა წაგებიანი იქნება. იგი, როგორც ნატურალური მეურნეობის დამცველი, უპირატესობას სოფლის მეურნეობას ანიჭებს — მიწათმოქმედება არის ყველა პროფესიის დედა და მკვებავი [22].

ქსენოფონტის დამოკიდებულება ხელოსნებისადმი უარყოფითია (მას ანტიკური დაღი აზის, სადაც ფიზიკური შრომა მხოლოდ მონათა წილხვედრია). ხელოსნობა, მისი აზრით, თავისუფალი ადამიანისათვის შეუფერებელი საქმიანობის სფეროა. იგი თვლის, რომ ხელოსნობით დასაქმებულებს მეგობრე-

ბისა და მშობლიურ ქალაქზე ზრუნვისთვის ცოტა დრო რჩებათ, რის გამოც ისინი ვერ გამოდგებიან მეგობრებისა და მამულისათვის [22, 260].

მონობას ქსენოფონტი ჩვეულებრივ მოვლენად მიიჩნევდა და მიუთითებდა, რომ მიწათმოქმედებაში თავისუფალმა მოქალაქემ უნდა შეასრულოს ზედამხედველის, მმართველის როლი, ხოლო მონამ – ფიზიკურად იშრომოს. თუმცა, იგი ამჩნევდა მონათა დაბალ შრომისმწარმოებლურობას და მოითხოვდა შრომისმოყვარე მონების მატერიალურ წახალისებას ჩასაცმელ-დასახურავით, საკვებით და სხვ. შემთხვევით როდი წერდა „ეკონომიკაში“, რომ ხელით შრომა სამართლიანად არ სარგებლობს პატივისცემით, რადგან იგი ფიტავს მშრომელის სხეულს, ხოლო სხეულის დასუსტებას სულის დაკნინება მოჰყვებაო [22, 255, 258, ...]. ამავე ნაშრომში მან პირველმა გამოიყენა ტერმინი „ეკონომიკა“, რომელშიც გულისხმობდა მონურ შრომაზე დამყარებული ოჯახური მეურნეობის გაძღოლის ხელოვნებას.

ქსენოფონტის აზრით, თავისუფალ მოქალაქეთა ბუნებრივი უფლებაა სახელმწიფო მონების ექსპლუატაციის ხარჯზე ცხოვრება, მაშინ, როდესაც მონები მხოლოდ მოლაპარაკე იარაღად უნდა დარჩენილიყვნენ. თხზულებაში „ქალაქ ათენის შემოსავალი“ იგი რჩევას იძლეოდა, რომ სახელმწიფოს შეესყიდა 1200 მონა, რომელთა გაქირავებაც 5-6 წელში მოუტანდა 6 ათასამდე მონის შესასყიდ თანხას, ისინი კი წლიურად 60 ტალანტ[1] შე-

[1] ტალანტი (talantum) ბერძნ. (ანტიკური) წონისა (26,2 კგ) და ფულის (დაახლ. 2000 მანეთი ოქროთი) ერთეული იყო.

მოსავალს მისცემდა, რომლის ხარჯზედაც მოქალაქეები მუქთად ცხოვრებას შესძლებენ, ხოლო პროცესი კი უნდა გაგრძელდესო. ის დარწმუნებული იყო, რომ თუ ქალაქი მის რჩევას გაითვალისწინებდა შეძლებდა ყველა ათენელის გამოკვებას.

ქსენოფონტმა ეკონომიკური აზროვნების ისტორიაში ერთერთმა პირველმა დასვა საკითხი შრომის დანაწილების შესახებ. ამ მხრივ, უპირველეს ყოვლისა, ყურადსაღებია მისი „კიროპედია“. იგი არ შემოიფარგლა მხოლოდ ადამიანთა ფიზიკური და გონებრივი შრომის დაყოფის პრობლემებით და სრულიად შეუძლებლად მიიჩნია ადამიანის მიერ სხვადასხვა სამუშაოს მაღალხარისხიანად შესრულება. ქსენოფონტი ამ თხზულებაში მიუთითებდა, რომ დიდ ქალაქებში ნივთები უკეთ მზადდება მცირესთან შედარებით, რამდენადაც მათში ნივთებზე მოთხოვნა მეტია და, შესაძლებელია შრომის იმდაგვარი დანაწილება, რომ ოსტატს შეეძლება თავი ირჩინოს ერთი რომელიმე სახის ხელოსნობით: „ის, ვინც ასრულებს მეტად მარტივ სამუშაოს, მას საუკეთესოდ ასრულებს“ („კიროპედია“).

ზემოაღნიშნულიდან შეიძლება ითქვას, რომ ქსენოფონტის აზრით, შრომის დანაწილება გამომდინარეობს არა საცვლელი, არამედ სამომხმარებლო ღირებულებიდან, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ხშირად გვერდს ვერ უვლის სწრაფმზარდი საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების პრობლემების ანალიზსაც. ე.ი. მან ღირებულება არსებითად დაიყვანა სამომხმარებლო ღირებულებაზე, ხოლო საცვლელი ღირებულება ნაკლებად აინტერესებს.

როგორია ქსენოფონტის შეხედულება საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების საკითხებზე?

ქსენოფონტის დამსახურება ისაა, რომ მან ფაქტობრივად პირველმა საქონლის „ფასეულობაზე“[1] საუბრისას ფასეულობა განიხილა როგორც სამომხმარებლო ღირებულება, ასევე საცვლელი ღირებულების თვალსაზრისითაც, რითაც მან ფაქტობრივად პირველმა დააყენა საკითხი საქონლის სამომხმარებლო და საცვლელი ღირებულების შესახებ. მისი აზრით, მიწა, ცხოველები და ა.შ. არაა ფასეული მათთვის, ვისაც მათი გამოყენება არ შეუძლია [22, 253]. იგი განიხილავს აგრეთვე ნიჯთის სარგებლიანობას მისი მფლობელისათვის, როგორც სხვა ნივთზე გაცვლის უნარს. ვისაც ფლეიტაზე დაკვრა შეუძლია, მისთვის იგი ფასეულია, ხოლო ვისაც არა — მაშინ მხოლოდ მისი გაყიდვით გახდება იგი ფასეული [22, 258].

ქსენოფონტი სპეციფიკური ფორმით ქადაგებდა ფულის როლზე. ერთი მხრივ, იგი, როგორც ფულადი მეურნეობის უგულებელმყოფელი, უარყოფს ფულის სასესხო კაპიტალად გამოყენებას, მეორე მხრივ კი, აღიარებს ფულის მიმოქცევისა და განძად დაგროვების ფუნქციას. ამასთან, ქსენოფონტი, იწონებდა ვერცხლის განუზომლად დაგროვებას და თხზულებაში „ქ. ათენის შემოსავლების შესახებ“ მოუწოდებდა ათენის სახელმწიფოს, რაც შეიძლება მეტი ხალხი გაეგზავნათ საბადოებში ძვირფასი ლითონების მოსაპოვებლად [22, 258].

ამრიგად, ქსენოფონტი რიგი მნიშვნელოვანი დასკვნებით შრომის დანაწილების, საქონლის, ფულისა და სხვათა შესახებ საკითხებით მართებულად იჭერს მნიშვნელოვან ადგილს ძველი ბერძნული ეკონომიკური აზროვნების ისტორიაში.

---

[1] ფასეულობაში იგი გულისხმობს იმას, რისგანაც სარგებლის მიღება შეიძლება.

2.2. პლატონი

პლატონი (ძვ. წ-ით 427-347 წწ.) იყო ბერძენი ფილოსოფოსი, არისტოტელეს მასწავლებელი, მონათმფლობელური არისტოკრატიის იდეოლოგი, დაიბადა ათენში, არისტოკრატულ ოჯახში. .

პლატონის ნაშრომები – „აპოლოგია", „კრიტონი", „ევთიდემე", „ნადიმი", „ფილიპე", „სახელმწიფო", „კანონები" და სხვ. უმეტესად დიალოგის ფორმითაა დაწერილი, სადაც წამყვან როლს სოკრატე ასრულებს. პლატონი სპეციალურად ეკონომიკურ საკითხებზე არ მუშაობდა. მას, უპირველეს ყოვლისა, სახელმწიფო მოწყობის საკითხები აინტერესებდა. ეკონომიკური საკითხების განხილვის თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს მისი ნაშრომები: „პოლიტეა" ანუ „სახელმწიფო", „კანონები" და სხვ.

პლატონის დრო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური წყობილების ახალ ფორმათა ძიების პერიოდი იყო, რომლის ნიადაგზედაც იქმნებოდა „იდეალურ სახელმწიფოთა" პროექტები. პლატონს, უპირველეს ყოვლისა, აინტერესებდა შრომის დანაწილების პრობლემები, რამდენადაც მათში „იდეალური სახელმწიფოს" საფუძველს ხედავდა. მისი აზრით, ადამიანები დაბადებიდანვე განსხვავებული ბუნებისანი არიან და ისინი წინასწარვე გათვალისწინებულნი არიან განსაზღვრული სამუშაოს შესასრულებლად. მათი ერთი ნაწილი „დაბადებულნი არიან მმართველობისათვის, მეორენი დახმარებისათვის, ხოლო სხვები მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობისათვის" [23, 143].

იმ პოზიციებიდან გამომდინარე, რომ ადამიანების ბუნებრივი უნარი ერთგვარია (იგი შეიძლება იყოს დურგალი, მჭედელი და ა.შ.), მაგრამ მისი მოთხოვნილება მრავალგვარი (ბინაზე, საკვებზე, ჩასაცმელ-დასახურავზე და სხვ.), პლატონი ამტკიცებს ინდივიდთა მოთხოვნილებასა და მათი დაკმაყოფილების შესაძლებლობას შორის წინააღმდეგობათა არსებობას, რომლებიც დაიძლევა ქალაქის[1] მეშვეობით.

პლატონი თავის თხზულებაში „სახელმწიფო“ ცდილობს დაასაბუთოს, რომ ქალაქი წარმოიშობა ადამიანების ცალმხრივი შესაძლებლობებისა და ნივთებზე მრავალმხრივი მოთხოვნილების გამო. ადამიანთა მრავალმხრივ მოთხოვნილებას იგი შემდეგი თანმიმდევრობით ჩამოთვლის: საკვებზე, საცხოვრებელ ბინაზე, ტანსაცმელზე და ა.შ. მისი შეხედულებით, ქალაქი აკმაყოფილებს ადამიანთა ყოველგვარ მოთხოვნილებას, რამდენადაც აქ მცხოვრებნი დასპეციალებულნი არიან რომელიმე ერთ ხელობაში. ამასთან, იგი მოითხოვდა ქალაქში გაცვლის მოედნის არსებობას, სადაც შეკრებილებს შესაძლებლობა ექნებოდათ თავიანთი მოთხოვნილების დაკმაყოფილებისა [23, 148-149].

ამრიგად, გამოდის, რომ **ადამიანთა უნარის სხვადასხვაობა წინ უსწრებს შრომის დანაწილებას, ხოლო ყოველი ნივთი მაშინ იწარმოება მეტი რაოდენობით, როდესაც ადამიანი რომელიმე ერთი სახის საქმითაა დაკავებული.**

პლატონის აზრით, ადამიანის მიერ სხვადასხვა პროფესიის შეთავსება დააზიანებს სახელმწიფოს და შეიძლება ჩაითვალოს

[1] ქალაქში მას ნაგულისხმევი აქვს სახელმწიფოც, საზოგადოებაც.

უმაღლეს დანაშაულად [23, 226]. ამასთან, იგი მკაცრ პასუხისმგებლობას აკისრებს ხელოსანს, რომელიც დამკვეთთან სათანადო მოლაპარაკების პირობებს დაარღვევს. ასეთ შემთხვევაში ხელოსანი ვალდებული იყო დამკვეთისათვის ნაწარმის სრული ღირებულება გადაეხადა [24, 331, 332, 420, 421].

პლატონმა საზოგადოების ფენებად დაყოფასა და სახელმწიფოს აგების ძირითად პრინციპებს საფუძვლად შრომის დანაწილება დაუდო. მან მიზნად დაისახა გაერკვია, თუ რა პირობებში შეუძლია იარსებოს იდეალურად მოწყობილმა საზოგადოებამ და ჩამოაყალიბა „იდეალური სახელმწიფოს“ სქემა.

„იდეალური სახელმწიფოს“ პირველი პროექტი პლატონმა ჩამოაყალიბა თხზულებაში „სახელმწიფო“, მეორე ვარიანტი კი — „კანონებში“.

„იდეალურ სახელმწიფოში“ პლატონმა თავისუფალი მოქალაქეები შრომის დანაწილების მიხედვით სამ ფენად დაყო:

I — **ფილოსოფოსები** — სამართლიანი და გონიერი ადამიანები, რომელთაც სახელმწიფო უნდა ემართათ. ისინი ერთად ცხოვრობენ და **არ გააჩნიათ არც კერძო საკუთრება** და არც ოჯახი, რომლებიც საზოგადოებრივ წინააღმდეგობათა წყაროდ ჩაითვალა;

II — **მეომრები,** რომელთაც **არ გააჩნიათ კერძო საკუთრება** და დაკისრებული აქვთ სახელმწიფოს ტერიტორიების დაცვა და ზრუნვა მათი გაფართოებისათვის;

III — **მიწათმოქმედები, ხელოსნები, ვაჭრები,** რომელთაც **გააჩნიათ საკუთრება.** მათ მეურნეობა უნდა წარემართათ და დაეკმაყოფილებინათ ფილოსოფოსებისა და მეომრების მოთხოვნილება.

„იდეალურ სახელმწიფოში“ მას მონები არც ერთ ფენაში არ შეუყვანია, ხოლო საზოგადოების მაღალი ფენებისათვის კერძო საკუთრება დასაშვებად არ მიაჩნია.

პლატონის აზრით, მეურნეობა ნატურალური ხასიათისა უნდა იყოს და აქ ყველაფერი უნდა ეწარმოებინათ მოთხოვნილების შესაბამისად, ე.ი. მომავალი სახელმწიფო ეკონომიკურ ურთიერთობაში უნდა დამყარებოდა სამეურნეო განცალკევებულობასა და დამოუკიდებლობას.

პლატონი ეკონომიკის ყველაზე მნიშვნელოვან დარგად მიწათმოქმედებას თვლის. მიწა „იდეალური სახელმწიფოს“ საკუთრებაა, რომელიც გარკვეული გასამრჯელოს ფასად დასამუშავებლად გადაეცემა მიწათმოქმედებს. ნატურალურ მეურნეობაზე საუბრისას იგი ლამის აღმერთებდა მიწას და წერდა, რომ იგი „ჩვენი დედაა“, რომელიც ხალხს ასაზრდოებდა [24, 464]. მონა პლატონისათვის წარმოების მოლაპარაკე იარაღი, საკუთრება, ნივთია, ხოლო მონობა — ექსპლუატაციის ბუნებრივი, მუდმივი ფორმა, რომლის ბიოლოგიური გამართლება თავად ადამიანის ბუნებაში უნდა ვეძიოთ. პლატონი მიიჩნევდა, რომ მონის სული მოკლებულია ყოველგვარ სიჯანსაღეს და „იდეალურ სახელმწიფოში“ საკუთარი მონის მოკვლას „განწმენდას“ უწოდებდა [24, 253-256, 353, 356].

პლატონი ამჩნევდა მონათმფლობელობის პრობლემებს და კერძოდ იმას, რომ მონათმფლობელური რეჟიმი აღვივებდა სიძულვილსა და მონათა განთავისუფლებისათვის ბრძოლას. საშიშროებათა თავიდან აცილების მიზნით, იგი რჩევას იძლეოდა, რომ მონებთან დამოკიდებულებაში გამოეჩინათ მეტი ჰუმა-

ნურობა და სიფრთხილე, რათა მონებს ერთმანეთთან ნაკლები საერთო ჰქონოდათ.

პლატონის შეხედულებები მონობის შესახებ მისი სოციალურ-ეკონომიკური კონცეფციების მხოლოდ ერთი ნაწილია, რომლებიც ემსახურებოდნენ იმდროინდელი ეპოქის ობიექტურ მოთხოვნილებას, მონათმფლობელური სისტემის თეორიულ დასაბუთებას. ამასთან, ყურადღებას იპყრობს პლატონის მოსაზრებები ქალისა და მამაკაცის თანასწორობის თაობაზე. მისი აზრით, სახელმწიფოს მშენებლებს საფუძველი არა აქვთ „რაიმე საქმე დაავალოს ქალს მხოლოდ იმისათვის, რომ იგი ქალია, ანდა მამაკაცს — მხოლოდ იმისათვის, რომ იგი მამაკაცია". სინამდვილეში, ამა თუ იმ სქესის ცოცხალ არსებებში ერთნაირი ბუნებრივი თვისებებია [23, 251].

პლატონი მიწათმოქმედებასთან შედარებით ნაკლებ როლს ანიჭებს ხელოსნობასა და ვაჭრობას. ამ სფეროებში დასაქმებულნი უნდა იყვნენო მხოლოდ უცხოელები, რომელთა საქმიანობაზე უნდა დამყარდეს მკაცრი კონტროლი. სახელმწიფომ არ უნდა აწარმოოს არც შიგა და არც საგარეო ვაჭრობა [24, 413-414].

პლატონმა თავისი დროისათვის მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი დასვა იმის შესახებ, რომ გაცვლის პროცესში მიმდინარეობს საქონელთა მასის გათანაბრება და ისინი ვაჭრობის მეშვეობით თანაზომადი ხდებიან. მიუხედავად საქონელთა გათანაბრებისა და თანაზომადობის საკითხის დასმისა, პლატონმა მას სწორი პასუხი ვერ მოუძებნა. ეს ბუნებრივიცაა, ვინაიდან მას სწორად არ ესმოდა ღირებულების კანონი და თვლიდა, რომ სხვადასხვა სახის საქონელი თანაზომადნი ფულის მეშვე-

ობით ხდება. აქედან გამომდინარე, მას საჭიროდ მიაჩნდა ფულის არსებობა.

პლატონისათვის მეტ-ნაკლებად ცნობილი იყო ფულის ფუნქციები, მაგრამ იგი ფულის, როგორც დაზოგვისა და გადახდის საშუალების მიმართ უარყოფით დამოკიდებულებას ამჟღავნებს, ხოლო ფულის, როგორც ღირებულების საშუალებაზე კი მას სრულყოფილი წარმოდგენა არ ჰქონდა. იგი წინააღმდეგი იყო კრედიტით სავაჭრო გარიგებებისა და მოითხოვდა სავაჭრო გარიგებაში ნაღდ ანგარიშსწორებას. პლატონის უარყოფითი დამოკიდებულება ფულის, როგორც განძად დაგროვებისა და გადახდისადმი იმით აიხსნება, რომ მისი იდეალი ნატურალური ხასიათის მქონე აგრარულ-მონათმფლობელური სახელმწიფოა.

პლატონის ეკონომიკური შეხედულებანი, მართალია, შეიცავს რიგ პოზიტიურ მომენტებს, მაგრამ საბოლოო ჯამში ისინი მიმართულია დემოკრატიის წინააღმდეგ და ემსახურება მიწათმფლობელური სახელმწიფოს არისტოკრატიული ფენების თეორიულ დაცვასა და გამართლებას.

2.3. არისტოტელე

ძველ საბერძნეთში ეკონომიკურმა აზროვნებამ განვითარების უმაღლეს საფეხურს კაცობრიობის უდიდესი მოაზროვნის, პლატონის მოწაფის არისტოტელეს (ძვ. წ-ით 384-322 წწ.) ნაშრომებში მიაღწია. არისტოტელემ ღრმა კვალი დაამჩნია ეკონომიკური აზროვნების შემდგომდროინდელ განვითარებას. იგი დაიბადა ქ.სტაგირაში (მისი მამა — ნიკომაქე მაკედონიის

მეფის ამინტა II-ის კარის ექიმი იყო). 17 წლისა იგი გაემგზავრა ქ.ათენში და სწავლა დაიწყო პლატონის აკადემიაში, სადაც ფართო ფილოსოფიური განათლება მიიღო. მან თავიდანვე მიიპყრო პლატონის ყურადღება აზროვნების ღრმა უნარის გამო და შემთხვევითი როდია, რომ მას პლატონი „აკადემიის ჭკუას“ უწოდებდა. მოწაფე დიდ თაყვანს სცემდა მასწავლებელს, მაგრამ მათ შორის იყო აზრთა სხვადასხვაობაც, რომლის ერთ-ერთი დადასტურებაა „ნიკომაქეს ეთიკაში“ გადმოცემული არისტოტელეს სიტყვები: „ჩვენთვის ძვირფასია პლატონიცა და ჭეშმარიტებაც, მაგრამ წმინდა მოვალეობა მკარნახობს, უპირატესობა ჭეშმარიტებას მივანიჭო“.

ძვ. წ-ით 343 წელს არისტოტელე მაკედონიის მეფემ ფილიპემ თავისი ვაჟის ალექსანდრეს აღმზრდელად მიიწვია და წერილით მიმართა: „მაკედონიის მეფე სალამს უძღვნის არისტოტელეს! გაცნობებთ, რომ მეყოლა ვაჟი. ღმერთებს მადლობას ვწირავ არა იმდენად იმიტომ, რომ მათ მე ვაჟი მაჩუქეს, არამედ უფრო იმიტომ, რომ ის არისტოტელეს დროში შემეძინა. ვიმედოვნებ, რომ შენი დარიგებანი მას ჩემი მემკვიდრეობისა და მაკედონიის მბრძანებლობის ღირსად გახდის“ [2, 8]. არისტოტელემ მიიღო მიწვევა და დაახლოებით 2 წლის განმავლობაში დიდი როლიც შეასრულა მისი მოწაფის – ალექსანდრე მაკედონელის აღზრდაში. შემდეგ იგი დაბრუნდა ათენში და გახსნა დამოუკიდებელი სკოლა – ლიკეონი (აპოლონ ლიკეონელის სახელზე აგებული ტაძრის სახელწოდების მიხედვით). ამ სკოლას უწოდებენ აგრეთვე „პერიპატეტიკურს“[1],

[1] „პერიპატოს“ ნიშნავს გასეირნებას.

სადაც არისტოტელე ლექციებს კითხულობდა და თანაც სეირნობდა სკოლის ეზოს ხეივანში. იმის გამო, რომ იგი თითქოსდა ეწეოდა ათეისტური იდეების ქადაგებას, გაძევებულ იქნა, მან დატოვა ქალაქი და ერთი წლის შემდეგ გარდაიცვალა.

ანტიკურობის ეკონომიკური აზრი ასახავდა თავისი დროის მონათმფლობელური საზოგადოების მწვავე პრობლემებს და, თუკი მათში ზუსტად არაა ჩამოყალიბებული ამ პერიოდში მოქმედი ეკონომიკური კანონები, მათში, განსაკუთრებით არისტოტელეს შრომებში, მაინც მოიპოვება ბევრი ეკონომიკური მოვლენის მეცნიერული ახსნის მცდელობა.

არისტოტელე პირველი იყო, რომელმაც ყველაზე სრულყოფილად გააანალიზა იმდროინდელი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ეპოქის პრობლემები და ამით არსებითად ეკონომიკური მეცნიერების ისტორიაში პირველი ეკონომისტის სახელი დაიმკვიდრა. შეიძლება ითქვას, რომ **არისტოტელეთი იწყება ეკონომიკური მეცნიერების ისტორია,** რამდენადაც მის ნაწარმოებებში, წინამორბედთაგან განსხვავებით, უხვად მოიპოვება ცალკეული ეკონომიკური კატეგორიების ღრმა ანალიზის ელემენტები. რა თქმა უნდა, არისტოტელე ეყრდნობოდა წინამორბედთა ეკონომიკურ ნააზრევს, მაგრამ მათმა მოუმწიფებლობამ დაღი დაასვა მისი მოძღვრების სისტემატიზაციასაც.

არისტოტელეს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური შეხედულებანი ყველაზე ვრცლადაა ჩამოყალიბებული მის ნაშრომებში: „პოლიტიკა“, „რიტორიკა“, „ათენელთა სახელმწიფო წყობილება“, „ნიკომაქეს ეთიკა“.

არისტოტელე, როგორც მონათმფლობელური საზოგადოების იდეოლოგი, მონათმფლობელობის პრინციპული მომხრე იყო. მონა, მისი აზრით, „ცოცხალ იარაღს“ წარმოადგენს და მთლიანად მას ეკუთვნის [14, 382]. მონობა მან ბუნებრივ მოვლენად გამოაცხადა და მიაჩნდა, რომ მონათა წილხვედრია ფიზიკური შრომა, ხელით შრომა, — წერდა იგი „პოლიტიკაში“ — აფერხებს გონების თავისუფალ განვითარებასა და სრულყოფას, რის გამოც, ვინც ფიზიკურ შრომას ეწევა, ის გონებრივად ბეჩავდება და ამიტომაც იგი არ უნდა სარგებლობდესო მოქალაქის უფლებით. ე.ი. არისტოტელემ ადამიანთა ერთი ნაწილი თავისი ბუნებით თავისუფლად გამოაცხადა, მეორენი კი — მონებად. ძნელი როდია შევამჩნიოთ, რომ „აზროვნების ბუმბერაზი“ ცდებოდა მონური შრომის შეფასებაში.

კაცობრიობის ამ უდიდესი მოაზროვნის თეორიულ მოძღვრებაში ნათლად მოჩანს მთელი მისი იდეოლოგიური კრედოს ხასიათი. იგი თავისი ენციკლოპედიური ცოდნით შეეცადა მონათმფლობელური საზოგადოების ძირითადი პრობლემების გადაწყვეტასა და დასაბუთებას თვით მონათმფლობელთა ფენის ინტერესების შესაბამისად.

მართალია, არისტოტელე ამართლებდა მონობას, მაგრამ ამ საკითხში მას ჰქონდა თავისებური უტოპია და ოცნებობდა იმ დროზე, როდესაც მონობა გაქრებოდა. „თვითეულ იარაღს, — წერდა იგი, — რომ შეეძლოს სათანადო სამუშაო შეასრულოს სხვისი ნებით, ანდა თავისი ნებით... საფეიქრო მაქო რომ თავისთავად ქსოვდეს, მაშინ არც ოსტატს დასჭირდებოდა თანაშემწეები და არც ბატონს — მონები“ [14, 381].

ამგვარად, არისტოტელეს აზრით, ბატონს მხოლოდ მაშინ აღარ დასჭირდებოდა მონები (ე.ი. მხოლოდ მაშინ მოისპობოდა მონობა), თუკი სამუშაო იარაღები თავისი ნებით, ანდაც ადამიანის ბრძანებით, შეასრულებს მათთვის განკუთვნილ სათანადო სამუშაოს.

მაშასადამე, არისტოტელემ მონათა გათავისუფლება წარმოების იარაღებში მომხდარ ცვლილებებთან დააკავშირა, მაგრამ აღნიშვნის ღირსია მისი ჰუმანურობის დამადასტურებელი ფაქტიც: მან თავისივე სიცოცხლეში გადადგა ნაბიჯი მონათა გათავისუფლების გზაზე. მაგალითად, ნაშრომში „ნიკომაქეს ეთიკა“, რომელიც არისტოტელემ თავის ვაჟს ნიკომაქეს უანდერძა, აღნიშნა, რომ თანახმა იყო მისი გარდაცვალების შემდეგ ბავშვების სრულწლოვანებამდე რამდენიმე მონის გათავისუფლებისა, ხოლო მათი სრულწლოვანებისას კი თითქმის ყველა მონის გათავისუფლებისა [2, 19].

არისტოტელემ ერთმანეთისაგან განასხვავა სიმდიდრის ორი სახე: „ჭეშმარიტი სიმდიდრე“, როგორც სამომხმარებლო ღირებულებათა ერთობლიობა და ფულის დაგროვება, როგორც ღირებულებათა ერთობლიობა [14, 390]. აქედან გამომდინარე, მან ერთმანეთს დაუპირისპირა ეკონომიკა და ქრემატისტიკა[1]. არისტოტელეს აზრით, ეკონომიკა სწავლობს სიმდიდრის პირველ სახეს, ხოლო ქრემატისტიკა იკვლევს სიმდიდრის მოპოვებას ფულადი ფორმით.

---

[1] „განსხვავებით“ ეკონომიკისაგან, მის მიერ გამოგონილ ტერმინს – „ქრემატისტიკა“ არისტოტელე აწარმოებდა სიტყვიდან: „ქრემა“ – ქონება, სამფლობელო [1,24].

არისტოტელემ, როგორც ეკონომისტმა, მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ეკონომიკური კატეგორიების გამოვლენასა და გამოკვლევაში. ამ მხრივ, მეტად მნიშვნელოვანია მის მიერ ჩატარებული თეორიული ანალიზი საქონლის, შრომის დანაწილების, გაცვლის, ღირებულების, ფულისა და სხვ. შესახებ. არისტოტელეს ნაშრომები ნათელი დადასტურებაა იმისა, რომ ეკონომიკური მეცნიერების თეორიული საფუძველი ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში იღებს სათავეს, რომელიც შემდგომი ათასწლეულების განმავლობაში განვითარდა.

არისტოტელე საქონლის ბუნების ანალიზისას მიუთითებდა, რომ ყოველი ნივთი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს მოხმარებისა და სხვა მიზნისათვის: სანდალი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს როგორც ფეხზე ჩასაცმელად, ასევე სხვა რამეზე გასაცვლელად [14, 390]. ორივე შემთხვევაში საფუძველს იგი მის სამომხმარებლო ღირებულებაში ეძებდა. თუკი ერთი სახის პროდუქტი მეორის არათანაზომადი აღმოჩნდა, მაშინ მათი გათანაბრება გაცვლაში მოხდება [13, 353-354].

გაცვლაში საქონელთა გატოლების საკითხის დასმა მეტად მნიშვნელოვანი იყო, მაგრამ არისტოტელე აქ შეჩერდა! მას მიაჩნდა, რომ სხვადასხვა სახის საქონელს თანაზომადს ხდის ფული. არისტოტელემ თანაფარდობაში „5 საწოლი = 1 სახლს“ სწორად ვერ ახსნა, თუ ლოგინისა და სახლის გაცვლაში რა იყო ამ გაცვლის „თანასწორობისა და თანაზომადობის“ საფუძველი. ეს ბუნებრივიც იყო, რამდენადაც იმდროინდელი ბერძნული საზოგადოება დამყარებული იყო მონათა შრომაზე, რომელთა როლი მხოლოდ „მოლაპარაკე იარაღის“

დონემდე იყო დაკნინებული. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ არისტოტელე ღირებულების ცნებას ამა თუ იმ საგნის სარგებლიანობასთან აკავშირებს და თვლის, რომ გასაცვლელ საგანთა შორის საზომი ადამიანთა მოთხოვნილებაა. აქედან გამომდინარეობს უაღრესად მნიშვნელოვანი დასკვნა, კერძოდ, თუკი მეტყავის შრომის პროდუქტს, მიწათმოქმედების შრომით პროდუქტთან შედარებით, ადამიანები უფრო საჭიროებენ, მაშინ ფეხსაცმელი უნდა გაიცვალოს მეტ მარცვალზე.

არისტოტელეს მნიშვნელოვანი დამსახურება ისიცაა, რომ მან გააანალიზა საქონლის სამომხმარებლო და საცვლელი ღირებულებები. სამომხმარებლო ხასიათის მეურნეობაში, როდესაც ყველა ეკონომიკური კატეგორია ფასდებოდა სამომხმარებლო ღირებულების პოზიციებიდან, საქონლის საცვლელი ღირებულების აღმოჩენა შეეძლო მართლაცდა გენიალურ მოაზროვნეს.

გაცვლის წარმოშობის ისტორიული პროცესის შესწავლისას არისტოტელემ შეამჩნია მისი საფუძველი — შრომის დანაწილება და აღნიშნა, რომ თუკი ორთაგან ერთი ადამიანი მეორეს არ საჭიროებს, მაშინ გაცვლას ადგილი არ ექნება და იგი შეიძლება შედგეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ერთი საჭიროებს მეორის ხელთ არსებულს — მაგალითად, ღვინოს, რომლის სანაცვლოდ იღებს პურს [13, 92-93].

ამრიგად, შრომის დანაწილება ადამიანებს ერთმანეთთან აკავშირებს გაცვლის მეშვეობით და იგი, არისტოტელეს აზრით, ადამიანთა ბუნებრივი მოთხოვნილებითაა განპირობებული, ადამიანთა მოთხოვნილების არარსებობის შემთხვევაში არც გაცვლას ექნებოდა ადგილი.

მიუხედავად მონათმფლობელური არისტოკრატიის იდეოლოგთა უარყოფითი დამოკიდებულებისა ფულადი მეურნეობის მიმართ, არისტოტელემ გვერდი ვერ აუარა ამ მოვლენების კვლევას. მან სცადა აეხსნა ფულის წარმოშობის განმაპირობებელი მიზეზები. მისი აზრით, ფული წარმოშვა დიდ მანძილზე საქონელთა გადაზიდვების მოუხერხებლობამ და იგი გაცვლის პროცესში ასრულებს ღირებულების საზომისა და მიმოქცევის საშუალების როლს. მან მეტად გააზვიადა ფულის როლი, როდესაც სცადა დაემტკიცებინა, თითქოს ფული ხდის გაცვლის პროცესში საქონელს თანაზომიერს.

არისტოტელეს დამსახურებაა ვაჭრობის ფორმათა განვითარების ანალიზიც. მისი შეხედულებით, საზოგადოების განვითარების დაწყებით სტადიაზე არ არსებობდა გაცვლის აუცილებლობა, ვინაიდან პირველდაწყებით ოჯახში ყველაფერი საერთო იყო, მაგრამ ასეთ ოჯახთა დაქუცმაცება-დაშლამ სხვადასხვაგვარი მოთხოვნილება წარმოშვა, რომელთა დაკმაყოფილება მხოლოდ ურთიერთგაცვლით შეიძლებოდა. არისტოტელეს აზრით, ცალკეულ თემებს შორის წარმოიშობა მოთხოვნილება ღირებულების მქონე სპეციფიკურ საქონელზე, რომელიც ფულის როლს ასრულებს. საქონლის ვაჭრობის პირველდაწყებით ფორმასთან — საცვლელ ვაჭრობასთან დააკავშირა მან ფულის წარმოშობა, ამასთან, აჩვენა, თუ როგორ ხდება საცვლელი ვაჭრობიდან (ს-ს) საქონლურ მიმოქცევაზე (ს-ფ-ს) და შემდეგ კი ფულის, როგორც კაპიტალის მიმოქცევაზე (ფ-ს-ფ) გადასვლა.

მევახშეობისა და სარგებლისადმი არისტოტელეს უარყოფითი დამოკიდებულება გამომდინარეობდა იმდროინდელი საზოგადოების იდეოლოგიიდან. იგი მას განიხილავდა ანტიკური საზოგადოების მსხვრევის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორად.

მთლიანობაში, არისტოტელეს ეკონომიკური შეხედულებანი წარმოადგენდა მონათმფლობელური საზოგადოების ეკონომიკური აზრის განვითარების მწვერვალს.

3. ეპიკურიზმი და სტოიციზმი

ფილოსოფიურ მოძღვრებათა შორის, რომლებიც ელინისტური კულტურის ბაზაზე წარმოიშვა, ყველაზე მნიშვნელოვანია ეპიკურიზმი[1] და სტოიციზმი[2].

ქათენში მოღვაწე ძველი ბერძენი ფილოსოფოსი ეპიკურე (341-270 წწ. ძვ. წ-ით) ეწინააღმდეგებოდა პლატონსა და არისტოტელეს. იგი ამტკიცებდა, რომ **თითოეულ პიროვნებას შესწევს უნარი, სახელმწიფოს დახმარების გარეშე იპოვოს სიბრძნის გასაღები.** ეპიკურეს ამგვარ შეხედულებას საკმაოდ ფართო გამოხმაურება ჰქონდა იმ პერიოდში, როდესაც თანდათანობით დავიწყებას მიეცა ბერძენთა ადრეული პოლიტიკური იდეალები.

ეპიკურე [11, 414, 416] თავისებურად აფასებდა პოლიტიკურ ფილოსოფიას. ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ მის მატერია-

---

[1] **ეპიკურიზმი** — მსოფლმხედველობა, რომელიც შეიქმნა ამ მოძღვრების არასწორი გაგებით — თითქოს იგი სიცოცხლის აზრს ხედავს ხორციელი ინსტინქტების დაკმაყოფილებასა და განცხრომით ცხოვრებაში.

[2] **სტოიციზმი** — საბერძნეთში ერთ-ერთი ფილოსოფიური მიმდინარეობა (მე-4 ს-ის ბოლოს). stoa — ათენში არსებული პორტიკი (სვეტებისაგან წარმოქმნილი დახურული გალერეა, რომელიც შენობის შესასვლელსაა მიშენებული), სადაც ასწავლიდა ფილოსოფოსი ზენონი.

ლისტურ და ათეისტურ მსოფლმხედველობაში. მისი გაგებით, სამყარო მატერიალური ატომებისგან შედგება, რომელთა სხვადასხვაგვარი შეერთების საფუძველზე წარმოიშობა ჭეშმარიტად არსებული, თვალნათლივი სხეული, მხოლოდ ეს სხეულები ითვლებიან ჭეშმარიტად არსებულად (ღმერთები კი, რომლებიც მატერიალურ სამყაროში მიმდინარე პროცესებში არავითარ მონაწილეობას არ იღებენ, შეიძლება საერთოდ არ მივიღოთ მხედველობაშიო).

ადამიანი, ისევე, როგორც ყოველი მგრძნობიარე არსება, სიხარულში ხედავს ბედნიერებას. მაგრამ იმ ადამიანმა, რომელსაც ბედნიერება სწადია, პირველივე არსებული შესაძლებლობა არ უნდა ჩათვალოს სასიხარულოდ. მან უნდა ეძიოს ცხოვრებისეული ყოფის ისეთი გზა, რომელიც მუდმივად ბედნიერების მომტანი იქნება. მაგალითად, იგი განსაკუთრებით ფრთხილად უნდა მოეკიდოს სიყვარულს, გაერიდოს მჩქეფარე პოლიტიკურ ცხოვრებას, უარი თქვას ღვთისმორწმუნეობაზე, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ შიშს ბადებს ადამიანის სულში. ამის ნაცვლად, მან უნდა იგემოს მეგობრის სიხარული და სიკეთე, და, საერთოდ კი თავშეკავება გამოიჩინოს.

მატერიალიზმზე დაყრდნობით ეპიკურეს ფილოსოფიური კვლევის საგანს მხოლოდ ცალკეულ ადამიანთა ქცევა წარმოადგენს. მატერიალიზმი და ინდივიდუალიზმი ასევე ნიშანდობლივია სტოიციზმისათვის [5, 11], რომელიც ყველაზე მეტად აღიარებულ ფილოსოფიას წარმოადგენდა რომში ქრისტიანობის გავრცელებამდე. სტოიციზმის ფუძემდებელია ზენონი (ძვ. წ-ით 336-264 წწ.), კვიპროსიდან, რომელმაც დაახლოებით

300 წელს დააარსა სტოიკოსთა სკოლა. მის თხზულებებს ჩვენს დრომდე არ მოულწევია, მაგრამ ზენონს ჰყავდა მრავალი მოწაფე და თანამოაზრე, რომელთაც შემდგომში კიდევ უფრო განავრცეს და განავითარეს მისი მოძღვრება.

სტოიციზმი მატერიალისტური მოძღვრებაა, რომლის მიხედვითაც ადამიანის სხეული ორი ნაწილისაგან შედგება. სული სხეულის წმინდა ნაწილია, მსუბუქი ქროლაა. იგი ცეცხლისა და ჰაერის ნაერთია. სტოიციზმისათვის არც ინდივიდუალური აზროვნებაა უცხო.

მიუხედავად იმისა, რომ სტოიკოსთა მოძღვრების საფუძვლები ეპიკურესას ემთხვევა, მაინც არსებობს მათ შორის განსხვავება. სტოიკოსებს მორალის სხვაგვარი გაგება გააჩნიათ. ეპიკურეს მოძღვრების მიმდევრები სამყაროს მიზეზობრივ ახსნას ცდილობენ, ხოლო სტოიკოსები კი არისტოტელესეულ კონცეფციაზე დაყრდნობით მიზნობრივად ხსნიდნენ მას. მათი გაგებით, სამყაროში არსებული ყველა საგანი გარკვეულ წესრიგს ემორჩილება. ეს ღვთაებრივი წესრიგია — ღვთაებრიობა ჩვენი მეუფეა, რომელიც ღმერთების სახით წარმოგვიდგება. ადამიანს შესწევს უნარი და იგი ყოველნაირად უნდა ცდილობდეს შეუსაბამოს ამ წესრიგს საკუთარი სურვილები. ადამიანი საკუთარ ბედნიერებას ჰპოვებს მაშინ, როდესაც საკუთარ გონს უფრო მაღალ გონიერებას საყოველთაო წესრიგის პრინციპს შეუსაბამებს.

უძველესი სტოიკური მოძღვრების თანახმად, სიბრძნე — ეს არის ადამიანთა სწრაფვა საყოველთაო წესრიგის დასამყარებლად. სტოიკოსთა მოძღვრება, ეპიკურიზმისაგან განსხვავებით,

არ მოუწოდებს თავშეკავებისაკენ, უმოქმედობისაკენ პოლიტიკურსა და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ზენონი თავის თხზულებაში „რესპუბლიკა“ წარმოგვიდგენს და აღწერს ისეთ სამყაროს, რომელიც არ იყოფა ცალკეულ სახელმწიფოებად და მასში ადამიანებს მხოლოდ ურთიერთსიყვარული აკავშირებთ. სტოიკოს იამბულოზს ესახება ისეთი განცხრომის კუნძული, სადაც არც კერძო საკუთრებაა და არც საზოგადოების კლასებად დაყოფა. როგორც ვხედავთ, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მე-2 საუკუნეში ბერძენი სტოიკოსები უბრუნდებიან პლატონის მოძღვრებას, რომლის მიხედვითაც თითოეული ადამიანის მოვალეობაა, გამოიყენოს თავისი უნარი, შესაძლებლობა და ძალა, რომ ამით სიკეთე მოუტანოს სხვა ადამიანებს.

მცდელობას იმის შესახებ, რომ განესაზღვრათ, თუ რა უნდა ყოფილიყო ობიექტურად, ე.ი. საზოგადოებასთან მიმართებით მისაღები და კარგი, მივყავართ თეორიამდე **„ადამიანის ბუნებრივი უფლებების შესახებ“**, რომელიც განავითარა მეტადრე ციცერონმა[1] ძვ. წ-ით I საუკუნეში. ფაქტობრივად ეს იყო პლატონისა და არისტოტელეს ფილოსოფიების ურთიერთშერიგების მცდელობა.

ერთი მხრივ, ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ საზოგადოებაში არსებობს გარკვეული ნორმები, რომლებიც მის ყოველ წევრს ერთნაირად ეხება, ვინაიდან მათ ბუნებრივი საფუძველი აქვთ. მეორე მხრივ კი, აღნიშნავენ, რომ ეს ნორმები გამოხატულებას პოულობს ადამიანის „ცნობიერებაში“. ხოლო თუ რას გულისხმობს „ცნობიერებაში“ — ეს საკითხავია. მათი განმარ-

[1] მის შეხედულებებზე ქვემოთაც გვექნება საუბარი.

ტება განსხვავდება „ცნობიერების“ არისტოტელესეული გაგებისაგან, რომელიც გამომდინარეობს საზოგადოების რეალური ფორმიდან და მოიცავს საზოგადოების არსს. ისინი თვლიან, რომ ცნობიერება არის თითოეული ადამიანის ბუნებაში არსებული უნარი და შესაძლებლობა. ამ გაგებით ისინი პლატონს უახლოვდებიან. ციცერონი აღნიშნავდა, რომ კანონი — ეს არის ბუნებაში არსებული და დაკანონებული ცნობიერება, რომელიც მიგვითითებს, თუ როგორ მოვიქცეთ — რისი გაკეთება შეიძლება და რისი არა.

ციცერონის აზრით, კარგი კანონი ცუდისაგან რომ განვასხვავოთ, ამის საფუძველი თვით ბუნებაში ძევს. იგი გვანიჭებს ძალას, განვასხვაოთ სამართალი უსამართლობისაგან; საყოველთაოდ მისაღები სილამაზე — სიმახინჯისაგან და სიკეთე — ბოროტებისაგან. ამრიგად, ციცერონი ცდილობს, დაუბრუნდეს ფილოსოფიის ტრადიციებს და დაადგინოს საზოგადოებრივი ცხოვრების აბსოლუტური ნორმები. შემდგომში მისმა ნაშრომებმა დაგვანახა, თუ რა გაუმართლებელი იყო მისი ასეთი მცდელობა. ერთი მხრივ, იგი ამტკიცებს ყველა ადამიანისათვის მისაღები ბუნებრივი სამართლის არსებობას, მეორე მხრივ კი, მან ვერ შეძლო ამ დებულების დასაბუთება.

სტოიკოსთა შეხედულებების თანახმად, ციცერონიც უნდა ყოფილიყო ადამიანთა თანასწორობის მომხრე, მაგრამ იგი ერთგან აღნიშნავს, რომ არიან „მონური ბუნების“ მქონე ადამიანები. ის, ვინც ხელით შრომას ეწევა, ციცერონის აზრით, დაბალ ფენას მიეკუთვნება. ამავე დროს, იგი მოგების მიღების

მიზნით გაწეული შრომის წინააღმდეგია, თუმცა, ამ შემთხვევაში არ გულისხმობს მსხვილ ვაჭრებსა და ბანკირებს.

ამრიგად, ციცერონი უარს ამბობდა საყოველთაოდ მისაღები პრინციპების შემუშავებაზე, რომელთა მიხედვითაც განისაზღვრებოდა, თუ რა უნდა ყოფილიყო კარგი და მისაღები საზოგადოებისათვის. იგი, პირველ რიგში, კეთილგონიერებას აძლევდა უპირატესობას. მხოლოდ მას შეუძლია იმის განსაზღვრა, თუ როგორ გადაჭრას ადამიანმა საზოგადოებრივი პრობლემები. ამ დასკვნებს აკეთებს ფილოსოფია, რომელიც ეყრდნობა ინდივიდუალური გონების უპირატესობას.

იმის გამო, რომ საბერძნეთში გავრცელებული შეხედულება პოლისის[1] უპირატესობის შესახებ თითქმის მთლიანად დავიწყებას მიეცა, ბუნებრივი სამართლის ცნება ცარიელ ფორმულად დარჩა რომაულ კულტურაში. ძვ. წ-ით 48 წელს რომის რესპუბლიკა დაემხო. იულიუს კეისრის ერთმმართველობას მოჰყვა კაიზერის დესპოტიზმი. რომის იმპერია კი წარმოადგენდა ხალხთა კონგლომერატს, რომელთაც ძალისმიერად მართავდა იმპერატორი. მისთვის უცხო იყო პოლიტიკური ერთობლიობა. ბერძნების გაგებით, რომი წარმოადგენდა ადამიანთა ერთობლიობას, რომელიც ემორჩილებოდა არსებულ კანონებს და თვლიდნენ მას წმინდად და სამართლიანად.

4. ძველი რომი

ძველი რომის მონათმფლობელური სისტემა აყვავების კულმინაციას ძვ. წ-ით II-I საუკუნეებში აღწევს. ეს იყო პერიოდი,

[1] პოლისი (ბერძნ. Polis) — ძველ საბერძნეთში ქალაქი-სახელმწიფო.

როდესაც რომმა, ძლევამოსილი ომების წყალობით, უამრავი მონით უზრუნველყო ქვეყნის მეურნეობა. სამუშაო ძალის მეტისმეტმა გაუფასურებამ საფუძველი დაუდო შეხედულებას იმის შესახებ, რომ მონა მხოლოდ და მხოლოდ მეტყველი სამუშაო იარაღია.

რომის მონათმფლობელურ ლატიფუნდიებში, როდესაც მონათა ექსპლუატაციამ განვითარების კულმინაციას მიაღწია, მონებსა და მონათმფლობელებს შორის ურთიერთობამ მწვავე ხასიათი მიიღო. მონათა შრომა თანდათანობით არარენტაბელური გახდა. მონა, როგორც მატერიალური დოვლათის ძირითადი მწარმოებელი, აღარ იყო დაინტერესებული საბოლოო შედეგით. დღის წესრიგში დადგა მონისადმი, როგორც „მოლაპარაკე იარაღისადმი“ დამოკიდებულების შეცვლისა და ჩიხში მოქცეული რომაული მეურნეობის გამოსავალი გზების ძიების საკითხი. ასეთ ფორმად კოლონატი[1] მოგვევლინა. თავდაპირველად იგი გულისხმობდა მიწის ნაკვეთის მქონე ადამიანს, რომელიც ნაკვეთს თავადვე ამუშავებდა.

მსხვილმა მიწათმფლობელებმა დაიწყეს თავიანთი ლატიფუნდიების დანაწევრება და მათი იჯარით გაცემა. მოიჯარეებს კოლონებს უწოდებდნენ, ხოლო თავად იჯარა ძირითადად ფულადი ფორმისა იყო, თუმცა, ნაწილობრივ ნატურალური ბეგარაც იყო შენარჩუნებული. ცხადი გახდა, რომ ძველ რომში მეურნეობის მართვის ასეთი სტრუქტურის შემოღება მკვეთრად გაზრდიდა წარმოების რენტაბელობას. თავის მხრივ კი,

[1] კოლონატი (ძვ. ლათ. colonatus) – მსხვილ მიწათმფლობელებსა და უშუალო მწარმოებლებს შორის წარმოებრივი ურთიერთობის ფორმა.

მეურნეობის მართვის სტრუქტურულმა ცვლილებებმა და მონისადმი დამოკიდებულებების შეცვლამ თავისებური ასახვა ჰპოვა ძველი რომის ეკონომიკური აზრის განვითარებაზე, რომლის ძირითად წარმომადგენელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

4.1. კატონი

ძველი რომის მონათმფლობელური საზოგადოების იდეოლოგი **კატონი უფროსი** (ძვ. წ-ით 234-149 წწ.) დაიბადა ღარიბი პლებეის ოჯახში. იგი იყო ძველი რომის გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე და სოფლის მეურნეობის საკითხებზე დაწერილი ტრაქტატის — „მიწათმოქმედების შესახებ“ ავტორი. ეს ტრაქტატი უძველესია ჩვენამდე მოღწეულ ნაშრომთა შორის, რომელიც რომის აგრონომიული განვითარების საკითხებს ეძღვნება. მასში შეჯამებულია წინა თაობის გამოცდილება სოფლის მეურნეობის საკითხებზე და განზოგადებულია კატონის-დროინდელი იტალიის სოფლის მეურნეობის ზოგადი გამოცდილებანი. მისი წიგნის კომპოზიცია საშუალებას იძლევა, უფრო ღრმად ჩავიხედოთ იმდროინდელი ეპოქის სამეურნეო ცხოვრებაში.

კატონი თავის თხზულებაში „მიწათმოქმედების შესახებ“ ცდილობდა, დაესაბუთებინა სოფლის მეურნეობის უპირატესობა მეურნეობის სხვა სექტორთა შორის და თვლიდა, რომ მიწათმოქმედებიდან მიღებული შემოსავალი არის ყველაზე წმინდა, ყველაზე ნაღდი და არ იწვევს ეჭვს [20, 101]. იგი სოფ-

ლის მეურნეობის ცალკეულ სექტორებს განიხილავს როგორც ცოცხალი სხეულის ცალკეულ ორგანიზმებს [19, 104].

კატონი, მართალია, გულმოდგინედ იცავს მონათმფლობელურ ნატურალურ მეურნეობას და **გმობს ვაჭრობასა და მევახშეობას,** მაგრამ გვერდს ვერ უვლის საქონლურ-ფულად ურთიერთობათა კვლევის საკითხებს. იგი, შემოსავლის მიღების მიზნით, ამართლებდა სავაჭრო საქმიანობას (ირკვევა, რომ იგი თავად ყოფილა ვაჭრობა-მევახშეობით დაინტერესებული და თვითონ აძლევდა მსურველებს ფულად სესხს სარგებლის მიღების მიზნით) და წინადადებას იძლეოდა, გაეყიდათ ზედმეტი პროდუქტი; სამაგიეროდ, ეყიდათ ის, რისი დამზადებაც საკუთარ მამულში შეუძლებელი იყო. გარდა ამისა, უფრო მეტი შემოსავლის მიღების მიზნით, მას **მიზანშეწონილად მიაჩნდა მიწათმოქმედების ისეთ ტერიტორიებზე წარმართვა, რომელიც გასაღების ბაზრებთან ახლოს მდებარეობდა,** ანუ იქ, სადაც იყო „მდიდარი ქალაქი, ზღვა ან მდინარე... გაცხოველებული ვაჭრობა“ [19, 8, 10].

მართალია, კატონის ზემოაღნიშნულ მსჯელობაში ჯერ კიდევ **არაა აღმოჩენილი** ეკონომიკური კატეგორია, **დიფერენციული რენტა პირველის სახით,** მაგრამ ვფიქრობთ, რომ კატონმა, ნებსით თუ უნებლიეთ, მის აღმოჩენას უდავოდ შეუწყო ხელი.

კატონი, როგორც მონათმფლობელთა იდეოლოგი და მონათმფლობელი, ლატიფუნდიური მეურნეობის მართვის რაციონალური პრინციპების ძიებისას, იმავდროულად ეძიებდა მონათა ექსპლუატაციის ეფექტურ საშუალებებსაც. მისი რჩევით,

მონას უფლება არ ჰქონდა ცუდად მოქცევისა და პატრონის დადანაშაულებისა, წვიმიან ამინდში მონებისათვის უნდა გამონახულიყო სამუშაო, თუ ცუდი ღვინო დადგებოდა, მონებს უნდა დაელიათ, ავადმყოფი და მოხუცი მონები უნდა გაეყიდათ და სხვ [20, 104, 110, 114].

ეკონომიკური აზრის ისტორიისათვის კატონის ტრაქტატი „მიწათმოქმედების შესახებ“ საინტერესოა იმითაც, რომ მასში განხილულია საოჯარო ურთიერთობანი და მოიჯარის ვალდებულება, მართოს მეურნეობა და მიწის მესაკუთრეს გადაუხადოს შემოსავლის გარკვეული ნაწილი.

ამრიგად, კატონის ტრაქტატი „მიწათმოქმედების შესახებ“ ძველი რომის აგრარული ურთიერთობების შესწავლისათვის მნიშვნელოვანი წყაროა, რომელშიაც, ერთი მხრივ, დაცულია ანტიკური ეპოქის ნატურალური მეურნეობრივი ურთიერთობანი და, მეორე მხრივ, გარკვეულწილად მოწონებულია მეურნეობის სავაჭრო-გაცვლით ურთიერთობათა ხასიათი.

4.2. ვარონი და კოლუმელა

მონათმფლობელური მეურნეობის განვითარების პრობლემებმა თავისებური ასახვა ჰპოვა ძველი რომის მოაზროვნეთა — ვარონისა (ძვ. წ-ით 116-27 წწ.) და კოლუმელას (ახ. წ-ით I ს.) აგრონომიული ხასიათის ნაშრომებში.

ეკონომისტ-აგრარიკოსი მარკ ტერენცი ვარონი ავტორია ტრაქტატისა „სოფლის მეურნეობის შესახებ“. წიგნის I ნაწილში განხილულია მიწათმოქმედების, II-ში — მეცხოველეობისა და III-ში — საკარმიდამო მეურნეობის (მეფრინველეობა,

მეფუტკრეობა, მეთევზეობა) საკითხები. როგორც ტრაქტატიდან ირკვევა, ვარონი არ ყოფილა მეურნეობის პრაქტიკულ საკითხებში ისე ღრმად გარკვეული, როგორც კატონი და იგი ძირითადად წერილობით წყაროებს ეყრდნობოდა.

ვარონის ტრაქტატი ადასტურებს იტალიის სოფლის მეურნეობაში მომხდარ ცვლილებებს რაციონალიზაციის, ინტენსიფიკაციისა და საქონლურ-ფულად ურთიერთობათა განვითარების თვალსაზრისით. იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს მეცხოველეობის ანალიზს. მიაჩნია, რომ იგი მეტად მგრძნობიარე უნდა იყოს საბაზრო ფასების მერყეობის მიმართ. მისი აზრით, მეცნიერება მიწათმოქმედების შესახებ განსაზღვრავს საქონლის შეძენასა და შემდეგ მის იმდაგვარად გამოყენებას, რომ რაც შეიძლება მეტი შემოსავლით იყოს უზრუნველყოფილი.

ვარონი მოითხოვდა მონათა ექსპლუატაციის გაძლიერებას და მათ „მოლაპარაკე იარაღებთან“ აიგივებდა. შიგა უწესრიგობის თავიდან ასაცილებლად, იგი რჩევას იძლეოდა, რათა არ ჰყოლოდათ ერთნაირი ეროვნების მონები. მონათა შრომის-მწარმოებლურობის ზრდას, მისი აზრით, ხელს შეუწყობდა მათთვის ზედამხედველების დანიშვნა, რომლებსაც ისინი აუცილებლად უნდა წაეხალისებინათ.

ვარონის ტრაქტატი სპარტაკის ხელმძღვანელობით მოწყობილი აჯანყების შემდეგ დაიწერა და მისი ზეგავლენა იგრძნობოდა ავტორისეულ მოთხოვნებში: მატერიალურად წაეხალისებინათ მუყაითი მუშები, ეზრუნათ მათი გამრავლებისათვის — ამ მიზნით მიეცათ მონებისათვის ცოლის შერთვის უფლება.

ვარონმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ლატიფუნდიური მეურნეობის დამკვიდრებასა და ძველი რომის ეკონომიკური აზრის განვითარებაში.

რომის ეკონომიკური აზრის ისტორიაში თვალსაჩინო ფიგურაა ეკონომიკური ლიტერატურის ღრმა მცოდნე და პრაქტიკოსი ლუციუს იუნიუს მოდერატუს კოლუმელა (ახ. წ-ით I ს). იგი „სოფლის მეურნეობის შესახებ“ 12 წიგნისაგან შემდგარი ნაწარმოების ავტორია, რომელშიაც ასახულია მონათმფლობელური ლატიფუნდიური მეურნეობის კრიზისი. მისი I წიგნი ეძღვნება სოფლის მეურნეობის ზოგად საკითხებს, II — ნიადაგის დამუშავებასა და განაყოფიერებას, III-V — მევენახეობასა და მებაღეობას, VI — რქოსან პირუტყვს, VII-VIII — მეფრინველეობასა და მეთევზეობას, IX — მეფუტკრეობასა და ნადირთმოშენებას, X-XI — მებაღეობას და XII კი ეძღვნება ზედამხედველის უფლება-მოვალეობებს.

კოლუმელას კარგად ესმოდა იტალიის სოფლის მეურნეობაზე ლატიფუნდიური წარმოების დამამუხრუჭებელი ზეგავლენისა და მონათა შრომის არაეფექტურობის საკითხები. იგი საიჯარო და საქონლურ-ფულადი ურთიერთობის გამოყენების მომხრეა. კოლონატს იგი წარმოების დამხმარე ფორმად თვლიდა, რომელთაც შეეძლოთ გარკვეული კორექტივების შეტანა ლატიფუნდიურ მეურნეობაში. კოლუმელას ასეთი პოზიცია იმით აიხსნებოდა, რომ ამ დროს ლატიფუნდიები რომის მეურნეობრივ ცხოვრებაში ჯერ კიდევ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა, ხოლო კოლონატები თანდათანობით ფეხს იდგამდა და ძლიერდებოდა.

კოლუმელა ამჩნევდა, თუ როგორ მწვავდებოდა წინააღმდეგობანი მონებსა და მონათმფლობელებს შორის, თუ როგორ აბუჩად ეპყრობოდნენ მონები შრომის იარაღებსა და მიწის დამუშავებას. ამ წინააღმდეგობათა დასაძლევად მან სცადა, შეემუშავებინა ღონისძიებათა კომპლექსი, რომელიც შედარებით მშვიდ ვითარებაში შესაძლებელს გახდიდა მონის მაქსიმალურად გამოყენებას. ამ მიზნით მან დასვა საკითხები: **მონათა შრომის დანაწილების აუცილებლობის, სამი და მეტშვილიანი მონა ქალის სამუშაოდან გათავისუფლების შესახებ (ხანდახან კი მონობისგანაც) და სხვ.**

კოლუმელა, მისი წინამორბედების მსგავსად, რაციონალური მეურნეობის ორგანიზატორია და **მოითხოვს ნაკვეთების ხელსაყრელ განლაგებას ბაზრებთან.** თუმცა, იგი, წინამორბედებთან შედარებით, არ კმაყოფილდება წარმოებული პროდუქტის საკუთარ მეურნეობაში მოხმარებით და უფრო მეტად ისწრაფვის საქონლის წარმოების გაზრდისათვის.

კოლუმელა მომხრეა, კოლონების ფართოდ გამოყენებისა და ურჩევს მესაკუთრეებს, მიწა დასამუშავებლად თავისუფალ კოლონებს გადასცენ, რადგანაც „ყოველგვარი მიწის დამუშავება, — მისი აზრით, — უმჯობესია დაევალოს თავისუფალ კოლონას".

კოლუმელას შეხედულებანი ასახავს იმდროინდელი საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ წინააღმდეგობებს, რომელთა დაძლევის ერთგვაროვან გზად მიჩნეულია კოლონატების ფართოდ დამკვიდრება, მაგრამ არსებულ წარმოებრივ ურთიერთობათა ფარგლებში ეს ჯერ კიდევ გამოსავალი არ იყო.

მონათმფლობელური წარმოების წესი სულ უფრო კარგავდა პროგრესულ ხასიათს: მომწიფდა გადამწყვეტი კონფლიქტი წარმოებრივ ძალებსა და წარმოებრივ ურთიერთობებს შორის, თავისუფალი ადამიანებისათვის შრომა უღირს საქმედ იქცა, სამხედრო ოპერაციების შედეგად მოპოვებული მონების რაოდენობა კი შეიკვეცა. სამუშაო ძალის კვლავწარმოების პრობლემები გამწვავდა და ა.შ. აქედან გამოსავალი კი გამოჩნდა, მაგრამ იგი იმავდროულად მონათმფლობელური წარმოების წესიდან ახალ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფაზაში გადასვლის გზა იყო.

4.3. ციცერონი და სენეკა

მარკუს ტულიუს ციცერონი (ძვ. წ-ით 106-44 წწ.) მსოფლიო ისტორიის კოლორიტული ფიგურა, ბრწყინვალე ორატორი, მწერალი, შესანიშნავი ადვოკატი, ცნობილი ფილოსოფოსი, გამჭრიახი სახელმწიფო მოღვაწე, მონათმფლობელური საზოგადოების იდეოლოგია. მან უდიდესი გავლენა მოახდინა არა მარტო თავისი ეპოქის რომაული საზოგადოების საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაზე, არამედ მომდევნო პერიოდის მსოფლიო კულტურის განვითარებაზეც.

ციცერონი იცავდა ლატიფუნდისტებისა და მევახშეების კერძო საკუთრებასა და მსხვილ მიწათმფლობელობას. მეურნეობის სექტორებიდან უპირატესობას მიწათმოქმედებას ანიჭებდა. მევახშეობისადმი მისი დამოკიდებულება ორმაგი ხასიათისაა: ერთი მხრივ, ფულის სესხად გაცემას, მატების მიზნით, ადამიანისათვის საზიანო მოვლენად თვლის, მეორე მხრივ კი,

ილაშქრებს მევახშეობის საწინააღმდეგო მოძრაობის წინააღმდეგ [29, 123]. ციცერონის ასეთი პოზიცია განპირობებული იყო ძველი რომის ეკონომიკის ნატურალურ და საქონლურ მეურნეობას შორის არსებული წინააღმდეგობებით.

მონათმფლობელური წარმოების წესის კრიზისისა და მასში კლასობრივი ბრძოლების გამწვავების პერიოდი კარგად აისახა რომაელი მწერლისა და ფილოსოფოსის ლუციუს ანეუს სენეკას (დაბ. დაახლ. ძვ. წ-ით 6-3 წწ. – ახ. წ-ით 65 წ.) შეხედულებებში. მას კარგად ესმოდა მონობის არსებობის საშიშროების და რომაელთაგან მოითხოვდა მონებისადმი უფრო რბილ დამოკიდებულებას. სენეკას აზრით, მონებს ცხოველებივით არ უნდა მოპყრობოდნენ, ვინაიდან ისინი სულით თავისუფალი მოქალაქეები იყვნენ და არა „მოლაპარაკე იარაღები“ [17, 151-152]. ამასთან, იგი მონათმფლობელებს აფრთხილებდა, გაეხსენებინათ, თუ რამდენი ადამიანი დაიღუპა თავიანთი მოსამსახურეებისაგან. ფულს სენეკა უარყოფითად აფასებს და ალიარებს მის მხოლოდ განძად დაგროვებას. იგი თვლის, რომ ფული არავის არ ამდიდრებს, პირიქით, მხოლოდ აღვივებს მისი შეძენისაკენ ლტოლვას – ვინაიდან ვისაც მეტი ფული აქვს, მეტი შესაძლებლობაც გააჩნია, კიდევ შეიძინოს ფული [25, 250].

ამრიგად, სენეკა არსებითად მონათმფლობელური წარმოების წესის ურყევობის პოზიციებზეა, თუმცა იგი გრძნობს მოახლოებულ საშიშროებას და ცდილობს მის შეჩერებას. სენეკას, როგორც სტოიციზმის წარმომადგენლის შეხედულებებმა გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა ქრისტიანულ რელიგიაზე.

4.4. ძმები გრაკქუსების აგრარული მოძრაობის იდეები

ძვ. წ-ით II საუკუნეში რომის სასიცოცხლო ინტერესების მრავალი პრობლემა იყო გადასაჭრელი. ამ პერიოდში აქ მონობის განვითარება მჭიდროდ უკავშირდებოდა მიწის მსხვილ საკუთრებას, ლატიფუნდიების ზრდას, მშრომელთა გაღატაკებასა და გამრავლებას. ძლიერდებოდა ბრძოლა მიწისათვის და მონობის წინააღმდეგ, რაც ქვეყნის მომავალი განვითარების მრავალი კრიზისული მოვლენების დაძლევას მოითხოვდა.

რომში დაიწყო აგრარულ-დემოკრატიული მოძრაობა მაღალი ფენის წარმომადგენლების, ძმები **გრაკქუსების** მეთაურობით. ძმებმა ახალგაზრდობის წლებშივე მიაღწიეს მნიშვნელოვან წარმატებებს. ტიბერიუს გრაკქუსი ოცნებობდა იმ დროზე, როდესაც რომში აღარ იქნებოდა მონობა.

ძვ. წ-ით 134 წელს **ტიბერიუსი აირჩიეს სახალხო ტრიბუნად, რომელმაც სახალხო კრებას წარუდგინა აგრარული რეფორმის კანონპროექტი.** მასში გათვალისწინებული იყო 200 წლის წინათ შედგენილი ლიცინიუსის კანონპროექტი, რომელიც უკრძალავდა მიწათმფლობელებს 500 იუგერზე (250 ჰა) მეტი მიწის ფართობის ფლობას. დანარჩენი მიწის ფართობი უნდა ჩამორთმეოდათ მათ და გადასცემოდა სახელმწიფოს, რომელიც დაურიგებდა თითოეულ ღარიბს — არაუმეტეს 30 იუგერის მიწის ნაკვეთს. **ამ მიწის სარგებლობისათვის ღარიბებს სახელმწიფოსათვის მცირე გადასახადი უნდა გადაეხადათ.** გარდა ამისა, იგი მოითხოვდა გლეხობისათვის გარკვეული თანხის მიცემას, რომლითაც შეიძენდნენ სათესლე მა-

სალას, ინვენტარსა და სხვ., რაც აუცილებელი იქნებოდა მიწებზე სამეურნეო საქმიანობის წარმართვისათვის.

ასეთი კანონპროექტი იმდროინდელ სიტუაციაში შედარებით სამართლიანი იყო, მაგრამ მისი მიღება სენატში მეტად გაძნელდა. მას მდიდრებმა, რომელნიც ორასი წლის განმავლობაში ყოველგვარი გადასახადის გარეშე სარგებლობდნენ საზოგადოებრივი მიწებით, სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს.

ტიბერიუსი სახალხო კრებაზე ასაბუთებდა იტალიის მშრომელთა მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას და აღნიშნავდა, რომ იტალიაში „ნადირებსაც კი თავიანთი სოროები და ბუნაგი აქვთ თავშესაფრად; მაგრამ იმ ხალხს, ვინც იტალიისათვის იბრძვის და სიცოცხლეს სწირავს, არაფერი გააჩნია საკუთარ ქვეყანაში ჰაერისა და სინათლის მეტი“ [8, 550].

სახალხო კრებამ მიიღო ტიბერიუს გრაკქუსის აგრარული კანონპროექტი, მაგრამ მისი განხორციელება[1] შემდგომში შეუძლებელი შეიქნა. ძვ. წ-ით 133 წელს ტიბერიუსი და მისი 300-მდე მომხრე მოკლეს.

ტიბერიუს გრაკქუსის სიკვდილის შემდეგ მღელვარება არ მიწყნარებულა. ტიბერიუსის გზა განაგრძო მისმა ძმამ გაიუს გრაკქუსმა (ძვ. წ-ით 153-121 წწ.), რომელიც ძვ. წ-ით 123 წელს სახალხო ტრიბუნად აირჩიეს. მან მიზნად დაისახა ძმის დაწყებული საქმის ბოლომდე მიყვანა და რიგი ახალი ღონისძიებების გატარება მშრომელთა სასარგებლოდ. კერძოდ, მისი

[1] ცნობილია, რომ ტიბერიუს გრაკქუსის აგრარულ რეფორმას მთლად უკვალოდ არ ჩაუვლია რომაელი ხალხის ისტორიაში. ასე მაგალითად, დაახლოებით 2 მლნ-მდე იუგერი მიწა განაწილებულია მისი კანონპროექტის შესაბამისად [27].

ხელმძღვანელობით რომში გაიყვანეს ქუჩები და ააშენეს პურის საწყობები; ყველა რომაელ მოქალაქეს თვეში ერთხელ ნახევარ ფასში ეძლეოდა პური. მან მოითხოვა სამხედრო სამსახურის ვადის შემცირება და ჯარისკაცების ჩაცმა ხაზინის ხარჯზე.

გაიუს გრაკქუსის კანონთაგან [8, 528-529], ერთი ითვალისწინებდა საზოგადოებრივი მიწის დარიგებას; მეორე (სამხედრო კანონი) აწესებდა ჯარისკაცთა მომარაგებას ტანსაცმლით და მხოლოდ 17 წელს გადაცილებული ახალგაზრდების ჯარში გაწვევას; მესამე – იტალიის ყველა მცხოვრებისათვის არჩევნებში მონაწილეობის უფლების მინიჭებას; მეოთხე (პურის შესახებ) – პურზე დაბალი ფასების დაწესებას და მეხუთე (კანონი სასამართლო წარმოების შესახებ) – სენატორთა უფლებების შეკვეცას.

გაიუს გრაკქუსს დასახული ღონისძიებების განხორციელების გზაზე დიდი წინააღმდეგობანი შეხვდა. მდიდრებმა (მიუხედავად გაიუსის მიერ მათდამი გარკვეული თანაგრძნობისა) მას სამკვდრო-სასიცოცხლო ომი გაუმართეს. გაიუსმა, მათ ცოცხლად რომ არ დანებებოდა, თავისსავე მონას მოაკვლევინა თავი.

ასე დაასრულეს თავიანთი სიცოცხლე მშრომელი ხალხის მოსარჩლე ძმებმა გრაკქუსებმა. ხალხმა მათი მოღვაწეობის ადგილზე ძეგლები ააგო, სადაც შესაწირი მიჰქონდათ და წმინდანად იხსენიებდნენ მათ სახელებს.

გავიდა წლები და არაერთხელ შეიცვალა რომში მმართველობა, რომლის დროსაც მდიდრები ცდილობდნენ გრაკქუსების კანონების მაქსიმალურად დაკნინებას, მაგრამ რომაელებმა ვერ დაივიწყეს ძმები გრაკქუსები. იმდროინდელ ეპოქაში ერთ ან

ორ ადამიანს არ ძალუძდა ცხოვრების წესის არსებითი შეცვლა, მაგრამ ძმები გრაკქუსებისმაგვარი ადამიანების მოღვაწეობა აძლიერებდა ხალხში სამართლიანობისათვის ბრძოლას.

4.5. მონათა აჯანყებებისა და ანტიკური ქრისტიანობის ეკონომიკური იდეები

ძვ. წ-ით I საუკუნეში რომის ლატიფუნდიურმა მეურნეობებმა განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. შემდგომში ლატიფუნდიური მეურნეობების მართვის პრობლემები მეტად გამწვავდა და დაიწყო მისი კრიზისი. ეს ბუნებრივიც იყო, რამდენადაც მონათმფლობელობის აღმავლობის უმაღლესი საფეხური იმავდროულად მოასწავებდა მისი სოციალურ-ეკონომიკური წინააღმდეგობების ფესვებამდე გაშიშვლებასაც.

მონათა ექსპლუატაციის შემდგომმა გაძლიერებამ განაპირობა ანტიკური ქვეყნების ისტორიაში მონათა ყველაზე დიდი აჯანყება იტალიაში ძვ. წ-ით 74-71 წწ. სპარტაკის ხელმძღვანელობით. მონათმფლობელთა წინააღმდეგ ბრძოლის გრძელსა და უწყვეტ ჯაჭვში ეს აჯანყება ყველაზე მნიშვნელოვანი რგოლია, რომელმაც რევოლუციური ზემოქმედება მოახდინა მონათმფლობელური საზოგადოების ისტორიულ ბედზე.

სპარტაკმა — კაპუელმა მონამ და გლადიატორმა — რამდენიმე სხვა მონასთან ერთად გაქცევის შემდეგ შეძლო საკმაო რაოდენობის მონათა შეკრება. აჯანყებულებმა ჩაიგდეს ხელთ იარაღი და არაერთი გამარჯვების მოპოვება შესძლეს, მაგრამ, როგორც ჩანს, მათ არ გააჩნდათ მოქმედების ზუსტი გეგმა. თავდაპირველად ისინი იტალიის სამხრეთიდან ჩრდილოეთისა-

კენ იწევდნენ, შემდეგ კი ისევ სამხრეთში დაბრუნდნენ, ისე, რომ რომში არ შესულან. ბოლოს მათ სიცილიაში შესვლა განიზრახეს, მაგრამ ეს ცდა უშედეგოდ დამთავრდა, ვინაიდან ვერ მიაღწიეს მეკობრეებთან შეთანხმებას, რომელთა განკარგულებაშიც იყო გემების დიდი რაოდენობა. რომაელთა ლაშქარმა დაამარცხა ისინი. სპარტაკი ბრძოლაში დაიღუპა, 6000 მონა კი ბოძებზე გააკრეს კაპუადან რომისკენ მიმავალი გზის გაყოლებაზე.

სპარტაკის ხელმძღვანელობით მონათა აჯანყების მთავარი მოთხოვნა მონათა გათავისუფლება და მათთვის მიწების დარიგება იყო. ოქროს, ვაჭრობასა და სპეკულაციას სპარტაკი შეუსაბამოდ თვლიდა იმ ხელისუფლებასთან, რომლისთვისაც ადამიანები იბრძოდნენ.

მონათა აჯანყება სპარტაკის ხელმძღვანელობით, მართალია, დამარცხდა, მაგრამ მას უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ აჯანყებამ ისეთი მძლავრი დარტყმა მიაყენა რომის მონათმფლობელობას, რომ ამ უკანასკნელმა ფეხზე დადგომა ვეღარ შეძლო. დაიწყო ლატიფუნდიური მეურნეობის ღრმა კრიზისი, რომელმაც კოლონატებისა და ფეოდალური სისტემის წარმოშობა განაპირობა.

ეკონომიკური აზრის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ქრისტიანობას. **ადრეული ქრისტიანობა** (ახ. წ-ით I-II სს.) წარმოადგენდა ჩაგრულ ხალხთა მასების მოძრაობას მონათმფლობელობის წინააღმდეგ, რომლის დამსახურებაც ისაა, რომ მან დასვა საკითხი **ხალხთა შორის თანასწორუფლებიანობის შესახებ**. ადრეული ქრისტიანობა ქადაგებდა: ერთ-

მანეთისადმი სამართლიან მოპყრობას და შრომის საყოველთაო აუცილებლობას. იგი კიცხავდა მევახშეობასა და სავახშო სარგებელს.

IV საუკუნის დამდეგისათვის ქრისტიანობა რომის იმპერიაში გაბატონებულ რელიგიად იქცა. რომის იმპერატორი კონსტანტინე (დაახლ. 225-337 წწ.) ქრისტიანობის აშკარა დამცველი გახდა. კვირა დღე, როგორც ქრისტეს აღდგომის დღე, უქმედ გამოცხადდა, დაიწყო ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა პალესტინაში და სხვ. დაახლოებით 325-327 წწ. იმპერატორ კონსტანტინეს ინიციატივით ბითინის ქალაქ ნიკეაში მოწვეულ იქნა მსოფლიო საეკლესიო კრება[1], რომელმაც ერთიანი ქრისტიანული რწმენის კანონი მიიღო, ე.ი., ქრისტიანობა გაბატონებულმა კლასებმაც მიიღეს და იგი სახელმწიფო რელიგიად იქცა.

დასკვნა

მონათმფლობელური ეპოქის ძირითად ეკონომიკურ შეხედულებათა გაცნობა ცხადყოფს, რომ ეკონომიკური აზრი ყველაზე ადრე ტიგროსისა და ევფრატის აუზის ტერიტორიებზე წარმოშობილ სახელმწიფოებსა (დაახლ. 4 ათასი წლის წინათ) და ეგვიპტეში (დაახლ. 3 ათასი წლის წინათ) ჩამოყალიბდა. ამ მხრივ, გამოირჩევა ბაბილონის მეფის ჰამურაბის (ძვ. წ-ით XVIII-XVII სს.) კანონთა კრებული.

ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან ეკონომიკური აზრი ყველაზე სრულად განვითარდა ჩინეთსა და ინდოეთში. ამის დამა-

[1] მას ბიჭვინთის ეპისკოპოსი სტრატოფილეც ესწრებოდა.

დასტურებელია: ჩინეთში — კონფუცის (ძვ. წ-ით VI-V სს.), მენ-ძის (ძვ. წ-ით IV-VII სს.), ლაო-ძის (ძვ. წ-ით VI ს.) შეხედულებანი და უცნობ ავტორთა შედგენილი ტრაქტატი „გუან-ძი“ (ძვ. წ-ით IV-VII სს.), ინდოეთში — „მანუს კანონების“ კრებული, კაუტილიას ნაწარმოები „არტჰაშასტრა“ და სხვ.

მონათმფლობელურ საზოგადოებაში ეკონომიკური აზრი განვითარების უმაღლეს საფეხურს აღწევს ანტიკურ ქვეყნებში, კერძოდ, ძველ საბერძნეთსა და რომში.

ძველი ბერძენი მოაზროვნეები — **ქსენოფონტი, პლატონი** და **არისტოტელე** ნატურალური მონათმფლობელური მეურნეობის დამცველნი არიან. ისინი ძირითადად აღიარებენ ადამიანთა დაყოფას ბატონებად და მონებად, მაგრამ განსხვავებული თვალსაზრისით.

ქსენოფონტი და პლატონი შრომის დანაწილების საფუძვლად სამომხმარებლო ღირებულებას თვლიან, თუმცა, ნივთის ორმაგი მოხმარების შესახებ საკითხი პირველმა ქსენოფონტმა დასვა. პლატონი, თავის მხრივ, ასაბუთებდა, რომ გაცვლის პროცესში საქონლის რეალიზაცია ხდება როგორც თანატოლისა და თანაზომადისა, არისტოტელე კი ამჩნევდა, რომ საქონელთა გაცვლა ხდება რაღაც საერთოს საფუძველზე, მაგრამ რა იყო ეს საერთო, მან სრულად ვერ გაარკვია.

ძველი ბერძენი მოაზროვნეები უარყოფითად აფასებდნენ ვაჭრობას, მაგრამ საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების ანალიზის პროცესში ბევრი საყურადღებო დასკვნა გააკეთეს. მაგალითად, პლატონი თავის „იდეალურ სახელმწიფოში“ მოქალაქეთა მოთხოვნილების დაკმაყოფილების მიზნით დასა-

შვებად შეზღუდულ ფორმებში ვაჭრობას თვლიდა, რადგანაც ეშინოდა მისი აგრარულ-ნატურალური ხასიათის „იდეალური სახელმწიფოს“ მსხვრევისა.

ძველ ბერძენ მოაზროვნეებს, მართალია, სრულყოფილად არ ესმოდათ ფულის არსი, მაგრამ საყურადღებოა მათი შეხედულებანი ფულის მიმოქცევისა და დაგროვების შესახებ. ქსენოფონტი აღიარებს ფულის მიმოქცევასა და დაგროვებას, პლატონისათვის მეტ-ნაკლებად ცნობილი იყო ფულის ფუნქციები, მაგრამ ზოგიერთი მათგანისადმი (დაგროვება და გადახდა) უარყოფითი დამოკიდებულება, ხოლო ზოგიერთისადმი (ფული — ღირებულების საზომი) ჩანასახოვანი წარმოდგენა ჰქონდა. არისტოტელე უფრო წინ წავიდა. მან საფუძვლიანად შეისწავლა ფულის წარმოშობის ისტორიული პროცესი, ღრმად გააანალიზა ფულის, როგორც ღირებულებისა და მიმოქცევის საშუალება და განასხვავა საქონლისა და ფულის მიმოქცევის ფორმები: ს-ფ-ს, ფ-ს-ფ.

ანტიკური სამყაროს ბერძენი მოაზროვნეები, მართალია, ძირითადად ნატურალური მეურნეობის დამცველები არიან, მაგრამ საქონლურ-ფულადი ურთიერთობების გააზრებამ საშუალება მისცა მათ რიგი პოლიტიკურ-ეკონომიკური კატეგორიების ანალიზისა, რითაც საფუძველი ჩაუყარეს ეკონომიკური მეცნიერების განვითარებას.

ანტიკური სამყაროს შესწავლისათვის მეტად მნიშვნელოვანი როლი ენიჭება ძველი რომის მონათმფლობელური საზოგადოების იდეოლოგთა (კატონის, ვარონის, კოლუმელას, ცი-

ცერონის, სენეკას და სხვ.) ეკონომიკური შეხედულებებისა და ძმები გრაკქუსების აგრარული პროექტების შესწავლას.

ძველი რომის ანტიკური ეკონომიკური აზრი ღრმად ემპირიულია და ითვალისწინებს საუკუნეობრივ გამოცდილებას. მიუხედავად რიგი მნიშვნელოვანი დებულებების ჩამოყალიბებისა, რომის აგრონომია სათანადო დონემდე ისე ვერ ამაღლდა, როგორც ეს შემდგომ პერიოდში მოხდა. ის მოკრძალებული რეკომენდაციებიც კი, რომლებიც ანტიკურმა აგრონომიულმა მეცნიერებამ დააყენა, პრაქტიკაში ვერ დაინერგა მთელი რიგი მიზეზების გამო.

მონათმფლობელური საზოგადოების ეკონომიკური აზრის ისტორია მთავრდება ძველი რომის ისტორიით. რომის იმპერიის დაცემამ განაპირობა მონათმფლობელური ექსპლუატაციის სისტემის კრიზისი, რამაც თავისებური ზეგავლენა მოახდინა ეკონომიკური აზრის შემდგომ განვითარებაზე.

ლიტერატურა

1. ანიკინი ა.ვ., მეცნიერების სიჭაბუკე, ქართ. თარგმანი პროფ. თ.დემეტრაშვილისა, თბ., 1989.
2. არისტოტელე, რიტორიკა, თბ., 1981.
3. ბაბილონის მეფის ჰამურაბის კანონები, თბ., 1934.
4. ს. ბერაძე, გ.ჭანუყვაძე, ი.კრავცოვი, ეკონომიკურ მოძღვრებათა ისტორია, ნაწ. I. თბ., 1973.
5. მ. გოგიბერიძე, ფილოსოფიის ისტორია, ტ.1, თბ., 1941.
6. გ. თოდუა, ეკონომიკურ მოძღვრებათა ისტორია, ნაწ. I (რედ. პროფ. ა.სილაგაძე), თბ., 2004.
7. ლაო-ძი, დაო დე-ძინი, თბ., 1990.
8. პლუტარქე, რჩეული ბიოგრაფიები, თბ., 1975.
9. ეკონომიკის ენციკლოპედიური ლექსიკონი (რედ. ა.სილაგაძე), თბ., 2005.
10. ა.სილაგაძე, ეკონომიკური აზრის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1996.
11. ს.წერეთელი, ანტიკური ფილოსოფია, ტ.3, თბ., 1968.
12. ჯ.ხარიტონაშვილი, ეკონომიკურ მოძღვრებათა რეტროსპექტივა და თანამედროვე პრობლემები, წიგნი I, თბ., 1997.
13. Античный способ производства в источниках. М.-Л., №1, 1933.
14. **Аристотель**, Политика. Соч., т. 4.
15. Артхашастра, М., 1959.
16. **Варрон**. Сельское хозяйство. М., 1963.
17. Всемирная история экономической мысли, т. 1, М., "Мысль", 1987.

18. Древнекитайская философия, т. I, М., 1972.
19. **Катон** Марк Порций. Земледелие. М.-Л., 1956.
20. **Катон, Варрон, Калумела, Плиний**. О сельском хозяйстве. М., 1957.
21. **Ксенофонт.** Киропедия. М., 1976.
22. **Ксенофонт** Афинский, Сократические сочинения. М.-Л., 1935.
23. **Платон**. Государство, Соч., т. 3, ч. 1. М., 1971.
24. **Платон**. Законы, Соч., т.3, ч. 2, М., 1972.
25. **Сенека Л.А.**, Избр. письма ..., СПБ, 1893.
26. Хрестоматия по истории Древнего Востока, ч.I, М., 1980.
27. **Штерн Э. Фон**. К оценке деятельности Тиберя Гракха. Сб. статей. Харьков, 1914.
28. **Штейн** В. М., Гуань-цзы. М., 1959.
29. **Цицерон**. О страсти. О дружбе. Об обязанностях. М., 1974.
30. **Цицерон**. Диалоги. О государстве. О законах. М., 1965.
31. **Ян Хин-Шун**, Древнекитайская философия Лао-Цзы и его учение. М.-Л., 1950.

გამომცემლობის რედაქტორი მ. ინასარიძე
კომპიუტერული უზრუნველყოფა ხ. ბადრიძე

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 28.II.06
საბეჭდი ქაღალდი
პირ. ნაბეჭდი თაბახი 4,25
სააღრ.-საგამომც. თაბახი 2,99
დაკვეთა №72 ტირაჟი 300
ფასი სახელშეკრულებო

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
0128, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზ., 14.

თბილისის უნივერსიტეტის
სარედაქციო-სადუბლიკაციო კომპიუტერული სამსახური,
0128, თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზ., 1.